

İRAN-FARS MİLLİ KİMLİĞİNİN OLUŞUMU VE TÜRK SORUNU:1800-1940*

The Formation of the Iran-Persian National Identity and the Turkish Question: 1800-1940s

Hossein HASSANPASHAEI**

Öz

Bu çalışmanın konusunu modern dönemde İran zihniyetinin oluşumu, tarihsel ve epistemolojik kökleri ve bu zihniyetin iki ana ötekiliğinden biri olarak seçilen "Türk"lere yönelik tutumu oluşturmaktadır. İranlılığın tarihsel köklerini incelerken; Kadisiyeci, Çaldarani ve Haçlı-Irksal zihniyetinin irdelenmesi ve bu üç söylemin tarihsel işbirliğinin nasıl ve hangi şartlarda oluştuğunun gösterilmesi amaçlanmıştır. Bu tarihsel dönemde, özellikle Safevi döneminden itibaren Batılılar, Osmanlı Türkleri ile Safevi Türkleri arasındaki rekabete askeri danışman olarak girmekte ve bu giriş nihayetinde modern döneme daha karmaşık ve bilinçli bir şekilde, özellikle de modern bir tarihçilik anlayışı içinde kendini göstermektedir. Sonunda modern İran bu işbirlikleri ve çatışmalardan doğmuştur.

Anahtar Kelimeler: İrancılık, Kadisiyeci, Çaldırancı, Haçlı, Türk.

Abstract

The formation of the Iranian approach/mentality in the modern period and their attitude towards the "Turks", who was chosen as one of the two main othernesses of Iranian nationalism, is the subject of this research. This research examines the historical roots of Iranianism, the three Qadisiyah, Chaldirani, and Crusader-Racial mentalities, and how these three discourses occasionally cooperate. From the Safavid period, Westerners enter the rivalry between Ottoman Turks and Safavid Turks as military advisers, and this entry manifests itself in a more complex and conscious way, in modern historiography. Finally, modern Iran emerges from these collaborations and conflicts.

Keywords: Iranianism, Qadisiyah, Chaldirani, Crusader-Racial, Turk.

---

* **Makale Geliş Tarihi:** 13.02.2022 **Yayına Kabul Tarihi:** 07.04.2022.

** Doktor Adayı, e-posta: hhpashaei@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4974-9103.

İRAN-FARS MİLLİ KİMLİĞİNİN OLUŞUMU VE TÜRK SORUNU:1800-1940

GİRİŞ

Bu çalışmada, modern Fars-İran kimliğinin oluşumu ve Türklerin bu süreçteki yeri, tarihi ve epistemolojik kökleri incelenmektedir. Bu çerçevede, bir süreç olarak modern İran'ın kuruluşunun kökeni, Türk milliyetçiliğine dayalı oluşumlara engel niteliğinde ele alınmıştır. Çünkü meselenin kökü; Kırım, Kafkasya, Azerbaycan, Balkanlar ve Türkiye'ye kadar uzanmaktaydı. Daha doğrusu bu çalışmada, İran'daki Türklerin bu projenin hayata geçmemesi sebebiyle kurban durumuna düştükleri savunulmaktadır.

Söz konusu süreci detaylıca araştırabilmek adına üç değişken ele alınacaktır. İlk olarak "Haçlı ve ırkçı" değişken olarak bu işin arka planında esas rolü oynayan ırkçı ve haçlı zihniyetli oryantalistler incelenecektir. Zira İran'ın modern tarih yazıcılığının başlangıcı, onlar gibi Batılı bilim insanları ve tarihçilere dayanmaktadır. İkinci olarak, Kaçar devletinin esas gücü ve devlet sahipleri olan Kaçar İmparatorluğu'ndaki Türk aydınlar ve devletçi insanlar incelenecektir. Bu değişkenin analizi sırasında söz konusu ikiliğin ve rekabetin tarihi ve mezhepsel kökleri ele alınacaktır. İki Oğuz boyundan olan Osmanlı ve Safevi devletlerinin sorunları, "Çaldıranlı zihniyet" başlığı altında araştırılacaktır. Son olarak Fars kimliğinin bu projedeki galibiyeti ve onun siyasi akımının oluşumu, en önemli ve son değişken olarak değerlendirilecektir. Bu değişken, bin yıllık bir geçmişe sahiptir. Yaklaşık bin yıl önce Müslüman Araplar tarafından yenilgiye uğratılan ve iktidarı ele geçirmeye çalışan bu düşünce yapısı, "Kadisiyeci zihniyet" şeklinde nitelendirilmektedir.

Çalışmanın esas varsayımı ise dönemin oryantalistlerinin Türkçülüğe dayalı geniş bir akımın oluşumunu engellemek için karşı düşünceyi (İran-Fars Milliyetçiliğini) bilimselleştirip desteklemeleridir. Bu işin kökleri, Batılıların Safevi döneminden itibaren Osmanlılara karşı Safevilerle işbirliği yapmalarına kadar uzamaktadır. Çalışmada, bu hususa da yer ayrılmıştır.

Makalede İrancılık kavramının ortaya çıkışında etkisi olan ırkçı ve Haçlı zihniyetli oryantalistlerin yanı sıra Batılı siyasi ve düşünce merkezlerinin bu kavramın oluşması esnasında üstlendikleri rol değerlendirilmektedir. Çalışmanın argümanı, modern İran'ın kurulma sürecinde Batılı politikacıların, özellikle Safevi döneminden itibaren bir tehdit olarak gördükleri Osmanlı Türklerine karşı İran'ı bir araç olarak kullanmalarındır. Oryentalistler, iki Oğuz boyundan olan Safevi ve Osmanlı Devletlerinin zaman içerisinde gerçekleşen uzun soluklu çekişmelerini ve akabinde modern dönemlerde ortaya çıkan Pantürkizm düşüncesini engellemek amacıyla, İrancılık düşüncesini ve kavramını ortaya çıkarıp desteklemişlerdir. Yani oryantalistlerin desteklediği İrancılık kavramı, Kafkasya ve İran'dan (Güney Azerbaycan), Kırım ve Balkanlara uzanan bir Türk kuşağının oluşmasını engellemiştir. Kısacası Türk Meselesi, İran'da bu politikanın kurbanı olmuştur. Yeni oluşan İran'da önceden yaşamış büyük Türk topluluklar Azeri şeklinde tanımlanmış ve hatta Türk varlığı inkâr edilmiştir.

Yeni İran anlayışına göre Azeriler, Türkler ve vahşi Moğolların gelmesiyle Türkleşmişlerdir; ancak bu değişim, onların sadece dillerinin değişmesine sebep olmuştur. Hatta kimilerine göre Azerilerin konuştuğu dil, Türkçeye hiçbir bağlantısı olmayan eski İran (Pehleviyat) dilleri gurubundandır. Oryentalistlerin desteklediği ve ortaya attığı bu anlayış, modern tarih yazıcılığı yöntemiyle gelişmiştir.

Çalışmanın ikinci temel sorusu ise; Çaldıracı zihniyettir. Yeni İran'ın oluşmasında Osmanlı- Safevi çatışmasının ve İrancılık zihniyetinin yanı sıra üçüncü olarak ele alınacak olan Kadisiyeci düşünce yapısının da önemli bir yeri vardır.

Üçüncü olarak belirlenen Kadisiyeci zihniyet, bu makalenin en önemli noktası olarak görülebilir. Zira bu Kadisiyeci zihniyet yapısı sayesinde üzerinden 1000 yıl geçmiş bir yenilgiden sonra bile Farslar, yeniden güç elde etmeyi ve devlet kurmayı başarabilmiştir. Bu grup, 1000 yıl boyunca

İRAN-FARS MİLLİ KİMLİĞİNİN OLUŞUMU VE TÜRK SORUNU:1800-1940

(istisnalar haricinde) Türklerin egemenliği altında yaşamıştır. Ancak Safevi İmparatorluğu'na Şah Abbas'ın gelmesiyle birlikte devletin mezhep politikası Alevilikten On İki İmam Şiiliğine değişmiş ve Kızılbaşların güçleri azalmıştır. Buna ek olarak söz konusu zihniyet yavaş yavaş siyasi ve kültürel olarak devlet kurumlarında yer almaya başlamış ve Kaçarların son dönemine kadar yerini korumuştur. Bu süreç, Kaçarların son döneminde modern ve üretken bir akım olarak, yeni İran ve İrancılık düşüncesinin temel kaynağı olmuştur.

TEORİK ÇERÇEVE

Makalenin teorik kısmındaki incelemeler tarih yazıcılığı yöntemi ve milliyetçilik kuramları esas alınarak yapılmıştır. Milliyetçilik teorileri, İlkçi yaklaşım, Modernist yaklaşım ve Etno-Sembolcü yaklaşım başlıkları altında incelenecektir. Böylelikle İran'daki siyasal düşünceler, İrancılık ve modern İran tarih yazıcılığı son yüz yılda yukarıda bahsedilen üç milliyetçilik teorisi çerçevesinde ele alınıp analiz edilmiştir. Etno-Sembolcü yaklaşım, bu kurumsallaşmayı daha net açıkladığı için sadece bu yaklaşım ana başlıklarıyla açıklanacaktır.

ETNO-SEMBOLCÜ YAKLAŞIM

Son yıllarda, modern hükümetlerin oluşumunda önceden var olan etnik bağların ve duyguların rolüne odaklanan bilim adamları, modernist argümanlara meydan okumuşlardır. Bu bilim adamları, modernistlerin, milliyetçiliğin "yenilikçi" veya "yapay" doğasını ifşa etme kararlarında, dünyanın büyük bölümlerindeki erken mitlerin, sembollerin, değerlerin ve hatıraların kalıcılığını iddia etmektedirler. Genel olarak etno-sembolcüler terimi, amacı modern öncesi etnik kimliklerin sembolik mirasını modern ulusları açığa çıkarmak olan akademisyenleri ifade eder. Tartışmanın her

iki kutbundan etnik sembolistler; ilkçiler ve modernistlerden memnun değildi. Bu yüzden de iki yaklaşım arasında bir uzlaşma veya bir tür “orta yol” olan üçüncü bir görüş önerdiler.¹

Etno-sembolizm paradigmasının belki de en önemli fikri, ulusların sadece modernite tarafından icat edilmediğidir. Daha net ifade etmek gerekirse, bir millet icat etmek ve yaratmak mümkündür. Uluslar, modern çağda mitler, anılar, değerler ve semboller şeklinde önceden var olan dokular ekseninde çabalamışlardır. Bu, Smith’in modernitede ulusların icadı fikrine karşı, “hiçbir zaman bir beyaz tahta olmadığı ve ulusların bir anda yoktan yaratılmadığı” fikrine karşı ünlü ifadesidir. Modernliğin savunucuları, ulusların tarihsel bir göbek bağı olmadığına; ancak modernizmin gerekliliğinin milliyetçiliğin ve ulusun yaratılmasına yol açtığına inanırlar. Yani bu paradigma, geleneksel ve modern zamanlar arasında bir ilişki olduğuna ve modern ulusların kolektif kültürel kimliğe dayandığına ve kolektif kültürel kimliğin en önemli biçimlerinden birinin ulusların etnik kökleri olduğuna inanmaktadır. Dolayısıyla bu grup için modern öncesi etnik dünyanın dışında bir ulus düşünülemez.

Öte yandan etno-sembolistler, ulusların ortaya çıkışındaki nesnel unsurlara ve milli kimliğe vurgu yapmaktan ziyade; kimliklerin sürekliliğini ve ulusların oluşumundaki zihinsel unsurları vurgulamaktadır.² Bu paradigma, kimliklerin devamlılığında anılar, duygular, değerler, mitler ve semboller gibi zihinsel unsurları vurgular. Seçkinler ve insanlar arasındaki ilişkiye dikkat, uzun vadeli tarihsel analiz (bir tür geçmişe dönük kimlik düşüncesi), kolektif bağlılık tutkusu, bir toplumda farklı kimliklerin bir arada var olması ve kültürel ve kolektif kimliklerin dönüşümü, etnosembolizm paradigmanın merkezinde yer alır. John Armstrong, John Hutchinson ve Anthony Smith gibi düşünürler bu alandadır.³ Smith, Hobsbawm ve

1 Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış*, Temeddone İran’ı Yayınları, Tahran 2004, s. 200-201.

2 Hossein Goodarzi, *İran’da Ulusal Kimliğin Sosyolojik Gelişimi, Tekvine Cameşenahtiye Hoviyete Melli der Iran*, Temeddone İran’ı Yayınları, Tahran 2008, s. 60-61.

3 Ebrahim Hajiani, *Sociology of Iranian Identity*, Strategic Research Institute, Tehran 2009, s. 70.

İRAN-FARS MİLLİ KİMLİĞİNİN OLUŞUMU VE TÜRK SORUNU:1800-1940

Gellner'in ulusların modernliği konusundaki ısrarını eleştirmiştir. Smith, ulusların önceden var olan etnik kökenler aracılığıyla oluştuğunu vurgular. Onun tezi, Barth'ın etnik köken kavramına dayanmaktadır. Smith'in bahsettiği kültürel öğeler, ulusal kimliklerin inşasında çok önemlidir; fakat uluslar daha karmaşık, dinamik ve kültürel olarak melezleştikçe, ulusal deha ve milletin bölünmezliği kavramları daha fazla vurgulanmaktadır.⁴

Hutchinson, kültürel milliyetçilerin genellikle ahlaki yeniden canlandırmaya çalıştıklarını savunur; lakin böyle bir hareketin ortaya çıkışını siyasi milliyetçilerin taleplerine karşı taktik bir yanıt olarak görmektedir. Kültürel milliyetçi hareketlerin liderleri genellikle politikacılar ve yasa koyucular yerine tarihçiler ve sanatçılardır. Onları, ulusal duyguları kıskırtmak ve mesajlarını iletmek için ulusal medyaya başvuran ahlaki ideologlar şeklinde nitelendirmekte, sıklıkla eski mitleri, eski tarihleri, gelenekleri ve coğrafyayı, yerel tarihleri ve şarkıları vurgulayarak, ulusun kültürel parçalarını bir araya getirmektedir. Burada da tarihe çok vurgu yapılmaktadır. Uluslar zaman içinde ve sürekli büyüyen yaratıcı kişiliklerdir ve tarih, ulusun üyelerini onları şekillendiren zaferleri ve yenilgileri keşfetmeye zorlamaya çalışır.⁵ Smith'e göre, kendine has özellikleri olan bir ideoloji olarak milliyetçilik, modern çağın; yani kapitalizmin yükselişinden ve dini imparatorluğun ve kilisenin evrensel güçlerinin çöküşünden sonraki dönemin ürünü olarak düşünülebilirse de özellikle ulus düşünülemez. Ona göre uluslar, muhalif seçkinler tarafından tasarlanan modern ürünler olarak kabul edilemez; ancak elitlerin önemli bir etkisi vardır. Ulusların ve ulusal kimliklerin ana kaynakları daha uzak zamanlarda aranmalıdır.⁶

Anderson'ın görüşünün aksine; milletler, iktidar sistemine hizmet etmek için inşa edilmiş "hayali topluluklar" olarak görünmemektedir. Ancak milletler, ortak bir tarih aracılığıyla yaratılmakta ve ardından

4 Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London-New York 1983, s. 8-9.

5 John Hutchinson, "Moral Innovators and the Politics of Regeneration: The Distinctive Role of Cultural Nationalists in Nation-Building", *International Journal of Comparative Sociology*, 1-2, 1992, s. 110.

6 Anthony D. Smith, *Milliyetçilik; Kuram, İdeoloji, Tarih*, Temeddone İran'ı Yayınları, Tahran 2004, s. 135.

toplulukların dil resimlerinde dizeye çekilmektedir. O dil ki; ilk kelimesi biz, ikinci kelimesi bize ve maalesef üçüncü kelimesi onlardır.⁷ Bu nedenle Smith'in teorilerine göre milletler, büyük tarihsel hareketlerin ve ilerleme çarkının parçası değildir.

Smith'e göre devlet inşası, kültürel olarak homojen nüfuslar arasındaki ulusal kimliklerin sahteciliğiyle karıştırılmamalıdır; çünkü devlet kurumlarının kaynaşması, nüfusun bu kurumlarla bütünleşeceğini ve mitleri destekleyeceğini garanti etmez. Aksine yönetici elitler tarafından homojenleştirici mitlerin formüle edilmesi, kendilerini kendileriyle özdeşleştirmeyi reddeden grupları yabancılaştırabilir.⁸ Smith'e göre, kendine has özellikleri olan bir siyasal ideoloji olarak milliyetçilik, modern çağın; yani kapitalizmin yükselişi ve dini imparatorluğun ve kilisenin evrensel otoritesinin çöküşünden sonraki dönemin ürünü olarak kabul edilebilirse de ulus olgusu, özel olarak takip edilemez. Bir başka deyişle ulus, milliyetçilikten çok daha eski bir fenomendir ve yeni kurulan birçok ülkede milli kimlik olgusunu ve bir ulus fikrini yaratan milliyetçilik ideolojisi olmasına rağmen bu bütüne genellenemez. İnsanlık tarihi, ulus olgusunun bazen milliyetçiliğin ortaya çıkışından daha eski olduğunu göstermektedir. Aslında modern çağda entelektüellerin planlarında ve düşüncelerinde ya da orta sınıfların çıkarlarında milletlerin ve milliyetçiliğin kaynakları aranmamalıdır. Zira bunun izi dil, etnik kimlik ve dinin derin kültürel kaynaklarında bulunmaktadır.⁹

İRAN'DA MİLLİYETÇİLİK YAKLAŞIMLARI

İran'da ulus-devlet ve onun inşası, birçok tarihçi ve araştırmacının yakından ilgilendiği bir konu haline gelmiştir. Ancak bu gibi çalışmalarda etnik ve kültürel çoğulculuğa pek önem verilmemiştir ve çoğunlukla ulus-devlet

7 Manuel Castells, *The Internet Galaxy; Reflections on the Internet, Business and Society*, Oxford University Press, Oxford 2001, s. 73-72.

8 Özkırımlı, a.g.e., s. 153-154.

9 Smith, a.g.e., s. 136.

İRAN-FARS MİLLİ KİMLİĞİNİN OLUŞUMU VE TÜRK SORUNU:1800-1940

konusu, modern devletin inşası ve geleneksellik ile modernlik arasındaki boşluk açısından ele alınmıştır. Bu çalışmalarda kimlik genellikle İrani, İslami ve Batılı olmak üzere üç boyutlu bir yapı olarak değerlendirilmiştir.¹⁰ Birçok düşünürün de katıldığı bu üç boyutlu yaklaşıma göre, “İran kimliği, hep karmaşık bir yapıya sahip olmuştur. Genel bir düzeyde ise İrani, İslami ve Batılı kimliklerin karışımından bir yapı görülmektedir. Çağdaş dönemde bu üç unsur, çağdaş İran kimliğini oluşturmuştur.”¹¹ Öyle ki; bu akım, İranlı ve Batılı entelektüellerin ve dini entelektüellerle geleneksel dinci kesimin ortak bir noktada karşılaşmasından doğmuş gibidir.

I. Dünya Savaşı'nı takip eden dönemde İran'da üç farklı milli kimlik söyleminden söz edilebilir: Dinci İranlılık söylemi, Etnikçi İrancılık söylemi ve Laik İrancılık söylemi.¹²

Dinci İrancılık söylemi, millet yapısının oluşumunda din unsurunu ön plana çıkaran bir söylemdir. Müsteşar-ud Devle ve Talbof gibi şahıslar da bu söyleme katılmaktadırlar.¹³ Etnikçi İrancılık söylemi, “Sere Fars” dili için büyük bir önem arz etmektedir. Bu gibi şahıslar için “biz” ile “ötekiyi” ayıran en temel unsur Farsçadır. Celal-eddin Mirza, Kacar-i Name-i Hosrovan'ı kaleme alarak bu söylemi geliştirmiştir. Laik İrancılık söylemi ise antik dönem odaklı bir söylem olarak milli kimlik konusunda ön plana çıkmıştır. Milli kimliği antik İran temelinde tanımlayan en önemli isimlerden biri Mirza Fetheli Ahundzade'dir. Kendisi dil, alfabe, tarih ve ilerlemeye oldukça önem vermiş biridir. Ahundzade, “altın cennet” olarak adlandırdığı İslamiyet öncesi dönemin sınırlarını Orta Asya'dan Basra Körfezi'ne ve İndus Nehri'nden İstanbul'a kadar çizmiştir. Öyle ki; onun için aşırı milliyetçiliğin ve Pan-İranizmin babası denilebilmektedir. Bir yandan

10 Masud Kosari-Fuad Habibi, “Bazhanı ve Nagd-e Revayethaye Hoviyet-e Melli dar İran”, *Pajuheşnameye Ulume İnsani ve İctimai*, 34, 2009, s. 74.

11 Mohemmedali Akbari, *Tebarşenasi Hoviyet-e Cedid-e İrani Dorane Gacar ve Pehlevi*, Elmi ve Ferhengi Yayınları, Tahran 2006, s. 62.

12 Aynı yer.

13 Aynı yer.

aşırı derecede Arap karşıtı (başka bir deyişle İslam karşıtı) olan Ahundzade; diğer yandan tamamıyla Batıcı olan ideolojileri ve memalik-i rakibe-i frenk'i savunmuştur.¹⁴

Mevzubahis yaklaşımlar, İran milli kimliğinin temellerini oluşturduğu için özel bir öneme sahiptir. Özellikle de Akbari'nin söylediği gibi, "Şüphesiz ki Ahundzade'nin özgün İran milli kimliği yaklaşımı, ondan sonraki on yıllarda İran entelektüelleri üzerinde büyük etkisi vardır."¹⁵ Böyle bir ortamda iktidarı ele geçiren Rıza Han, tamamıyla modern bir devlet oluşturmak için bir milli kimlik söylemi yaratmaya çabalamıştır. Akbari, bu söylemi, ileri "İran kimliği" şeklinde adlandırmıştır. Bu söylem Ahundzade ve Mirza Ağa Han Kirmani'nin kurduğu hayalin gerçekleştirilmesi doğrultusunda ortaya çıkmıştır. Bu hayal, antik İran dönemini öne çıkarıp bu dönemi yücelterek, İran içinde bulunan çeşitli grupların kültürel, dini ve mezhepsel boyutlarını bastırarak ve onları görmezden gelerek, Batı'ya olan ilgisiyle bilinmektedir.

Söz konusu ifade, tekelci ve totaliter yaklaşımıyla Farsi olmayan tüm kültürel ve etnik kimlikleri inkâr etmiş, dini söylemleri bastırılmış ve kendinden farklı kültür söylemlerini de ezmeye kalkışmıştır. I. Rıza Pehlevi'nin kültür ve etnik mevzularda izlediği strateji ve milli kimlik söylemi, Azerbaycan başta olmak üzere o dönemde Arabistan olarak bilinen, Huzistan, Kürdistan ve Beluçistan'a kadar tüm bölgelerde her türlü bölgesel gücü yok etmeye çalışmıştır. Buna ek olarak dili yaygınlaştırmak için Farsça zorunlu dil haline getirilmiştir. Ancak milli ve etnik gruplar, Rıza Şah'ın ölümünden sonra başkaldırarak etnik ve kültürel isteklerini dile getirmiştir. Bu istekler hala güncelliğini korumaktadır.

¹⁴ Akbari, a.g.e., s. 6.

¹⁵ Akbari, a.g.e., s. 66.

İRAN-FARS MİLLİ KİMLİĞİNİN OLUŞUMU VE TÜRK SORUNU:1800-1940

İRAN'DA MİLLİYETÇİLİK AKIMI

İran'da milliyetçilik olgusu, modern anlamıyla 19. yüzyılda İran aydınlarının Batı düşüncesiyle karşılaşmasının akabinde ortaya çıkmıştır. İran'ın dönemin İngiltere ve Rusya gibi gelişmiş imparatorluklarına kıyasla geri kalmışlığının ve geleneksel toplumunun yanı sıra bu imparatorlukların İran milleti ve devletine yaptığı aşağılama girişimleri, bu aydınların Avrupa'nın gelişmiş medeniyetini ve kültürünü öğrenmek istemesindeki en önemli nedenlerdendir. İranlıların Batı'nın bilimini, teknolojisini ve kültürünü öğrenmek amacıyla Batı'ya gitmeleri sayesinde Fransız Devrimi'nde ortaya çıkan düşünce tarzlarını öğrenme imkânı buldukları görülmektedir. Bu şekilde Fransız Devrimi, İran'da liberalizm, milliyetçilik, demokrasi ve sekülerizm gibi ideolojilerin ortaya çıkmasına ve parlamentarizm, güçler ayrılığı, seçimler ve anayasa gibi yeni devlet modellerinin tartışılmasına zemin hazırlamıştır. Tüm bunlar İran'da modernizm söyleminin, yenilik ve Batı eğiliminin ortaya çıkışında etkili olmuştur.¹⁶

Mirza Ağa Han-i Kirmani, Ahundzade, Miza Melkem Han ve benzeri İran milliyetçileri, İran'ın geri kalmasının ardındaki temel nedeni Arapların ve İslam'ın ülkedeki varlığına dayandırıp kurtuluş yolunun Batılılaşmadan geçtiğine inanıyorlardı. Bu düşüncüyü destekleyen kişiler "yenilikçi milliyetçiler" veya "Batıcı milliyetçiler" olarak nitelendirilebilmektedir.

İran'daki milliyetçiliğin başka bir hali de "Romantik Milliyetçilik" ya da "Antik Yönelimli Milliyetçilik"tir. Kатуzyan romantik milliyetçiliği aşağıdaki gibi açıklamaktadır:¹⁷

"Bu ifadeden kasıt, kendi dil, soy ve tarihine olan ideolojik bir inanç olup; sadece vatanseverlikle kısıtlı kalmamaktır. Bu tür milliyetçilik, genellikle efsane, folklor ve tarihsel öykülerden kaynaklanıp halkın

16 Ferşid Dilmegani, vd., "Zerurethaye Siyaset gozariye Hoviyete Melli az Dide Roşenfekrane İrani (1941-1953)", *Feslnameye Siyaset*, 2(12), 2016, s. 32.

17 Muhammed Ali Katoziyan, *Egtesade Siyasiye İran*, Neşr-i Merkez, Tahran 2002, s.13-19.

“tarihsel ve etnik kültürünü” vurgulamaktadır. Ayrıca laik ve liberal Batılı aydınlarını taklit ederek, İslam döneminden önceki eski İran uygarlığına dönmeyi düşünmektedir. Bu dönem aydınlarının temel özelliği, dinsel olan her şeye karşı çıkmalarıdır.”

Yenilikçi milliyetçiler, İran’ın kurtuluşunu, eski yönetimin yerini alacak ve iktidar sergileyecek güçlü bir devletin oluşumuna bağlılardı. Bu kesimlerde dini alimlerin hükümete karışmasına engel olarak çeşitli cemaatlere ayrılmış farklı dillerde konuşan kavimler mozağinin yerine, tek bir dilde konuşan, bir kültürü olan ve tarihini bilen yegâne bir millet oluşturma düşüncesi vardı. Ancak Almanya Nazizmi’nin ve Comte de Gobineau’nun düşünceleri etkisinde olan İranlı milliyetçiler, en çok Ari ırkının altını çizdikleri için, bu milliyetçiliğe ırkçı milliyetçilik de denilmektedir. Comte de Gobineau, İranlıları Ari ırkının bir dalı olarak görmektedir.¹⁸

“Mad, Pars ve Doğulu adı altında Merkezî Asya’nın bazı bölgelerinde hüküm süren İran Zerdüştları, Ari ırkının bir dalını oluşturmaktadır.”

TARİHSEL BAĞLAMDA İRAN/FARS KİMLİĞİ: KADİSİYECİ ZİHNİYETİN OLUŞUMU

İran milliyetçiliği tarihçiliğinin erken İslam olaylarına bakışını ve Pers kökenli grupların genel olarak iktidarlara karşı ve muhalif düzeyde saf aldıkları yaklaşımı, Kadisiyeci zihniyet olarak adlandırmak mümkündür. Bu zihniyet, Perslerin kılıç zoruyla Müslüman olduğunu savunurken; Sasani İmparatorluğu’nun Müslümanlara yenilmesini Farmlar ve Arapları karşı karşıya getirmek için kullanmakta ve Arapları aşağılamak ve vahşi göstermektedir. Tarihe bu şekilde yaklaşanlar, yenilgiden kaynaklanan tarihsel gurur ve karakterin zedelenmesini, İslam öncesi tarihteki ihtişamlı bir geçmişle onarma niyetindedir.

¹⁸ Rıza Perçizadeh, *Seyri der Gofte mane Nasıyonalizm Aryayi der*, Tahran 2012, s. 11.

İRAN-FARS MİLLİ KİMLİĞİNİN OLUŞUMU VE TÜRK SORUNU:1800-1940

Aslında Emevi Arapların mağlup milletlere yönelik sergiledikleri davranış, Emevilerin Persler tarafından mağlup edilmesine kadar geçen sürede sürekli ayaklanma ve çatışmalara neden olmaktadır. Hüseyin Bin Ali'nin öldürülmesinden sonra Irak'ta meydana gelen ayaklanmalarda, Persler ayaklanmaların liderliğini üstlenmemişlerdir. Ancak isyanların başlamasında büyük rol oynayarak devrimin ateşini de körüklemişlerdir. Bu dönemden beri İran, hükümet muhaliflerine ev sahipliği yapmıştır. Bu dönemlerde ana muhalif ve mücadeleci gruplardan biri olan Havâric (Haricîler), baskıcılığı ve Arap ırkını ön plan tutmak yerine takva ve erdemin üstünlüğüne vurgu yaparak birçok grubu, özellikle de İranlıları cezbederek onları da Emevilere karşı kendi saflarına çekmeyi başarmıştır. Özellikle Havâric, Emevilerin desteklediği Halifenin seçimine karşıydı.

Bahse konu olan durum, tamamen Mevalilerin istediği yöndeydi. Nitekim eşitlik ve adalet hakkındaki görüşleriyle Mevalileri bu tarikata çekmişlerdir. Mevaliler, Haricîlerin düzenlediği ayaklanmalarda birçok defa Havâric saflarına katılmıştır. Emevilerin hilafete sahip olduğu tüm dönem boyunca Havâric ayaklanmalarının görülmediği tek yer İran'ın uzak bölgeleridir. Diğer her yerdeki ayaklanmalarda Mevaliler, Haricîlerle omuz omuza Tazilere (Araplar) karşı savaşıyorlardı. Mevaliler, Emevi hilafetinin sonuna kadar Arap zulmünden kaçarak Havâric kamplarına sığınmış ve onların saflarına katılmıştır.

Şiiler de Araplara karşı hareket eden en büyük gruplardan biri olarak o dönemde Emevilerin Halifeliği gasp etmeleri gerekçesiyle onlarla mücadele etmiştir. Hüseyin Bin Ali'nin torunlarından Zeyd Bin Ali ve oğlu Yahya'nın isyanı, Emevi Halifesi'ne muhalif çeşitli gruplardan, özellikle de Yarandan destek almıştır. Bu baba ve oğulun ölümü, Abbasilerin Emevilere karşı isyan çağrısını başlatan temel nedenlerden biriydi.

Emeviler döneminde Mevalilerin muhalif gruplara en yoğun katılımı Abdurrahman Bin Eş'as isyanında olmuştu. Eş'as, Halife'nin Irak'taki amili Haccâc'ın yakınlarından idi. Eş'as, bir müddet Sistan'da Halife için savaşmıştı. Haccâc'la aralarındaki ihtilaftan dolayı çoğunu Yaranın oluşturduğu ordusuyla Irak'a doğru hareket ettiler. Yaşanan çatışmalarda Yaranın büyük etkisi olmuştur ve Eş'as'ı bu savaşta yalnız bırakmamışlardır. Ancak Eş'as'ın mağlup olması ve bunu müteakiben Haccâc'ın Eş'as'ın ordusunu dağıtmak ve ortadan kaldırmak için ortaya koyduğu gayret, Haccâc'ın Yaranın Irak'taki huzurlu durumundan duyduğu tehlikenin bir göstergesiydi.

Bu esnada Perslerin Arap üstünlüğü karşısında izlediği edebi akım, kılıçtan daha keskindi. Ehl-i Tasviye ve Şuubiler, Emevilerin zulüm ve adaletsizlikleri karşısında ortaya çıkmış akımlardı. Hüseyinali Momtehen, Şuubiye Akımı kitabında Şuubilerin tarihi değişim ve dönüşümleri hakkında şu ifadeyi kullanmıştır: ¹⁹

“Peygamber hazretlerinin ölümünden ve Hulefa-i Raşidin döneminden sonra sıra Hulefa-i beni Ümeyye ve Alı Mervana'ya geldi. Bundan sonra Hulefa-i Emevinin, Mevali'ye ve özellikle Perslere yaptığı zulüm, onları karşı durmaya mecbur etti. Emevi döneminin sonlarından itibaren milli, siyasi ve mezhepsel akımlar her gün farklı renklerde tezahür ediyordu. Bu akımların ana hedefi İslam dini değil, Arap devleti ve egemenliğini yıkmaktı. Şuubi fırkası veya meramları, Arapları aşağılamayı hedefleyen fırkaydı, Acem farklı yöntemlerle Arap sultasını yıkmak için gayret ediyordu. Bu fırkanın Arapların gücünü kırmada tebliğ ettiği düşünce ve inançlar, kılıçtan daha keskin ve devrimden daha etkiydi. Arap yönetiminin temelini Ebu Müslim ayaklanması yıkmaya da bundan önce Şuubiye daveti bu önemli hususu yerine getirmişti.”

¹⁹ Hoseseinali Momtehen, *Nehzete Şuubiyye: Conbeşe Melliye İraniyan der berabere Helafete Omevi ve Abbasi*, Elmi ve Ferhengi Yayınları, Tahran 1975, s. 57.

İRAN-FARS MİLLİ KİMLİĞİNİN OLUŞUMU VE TÜRK SORUNU:1800-1940

Aslında Ebu Müslim'in hareketinin temelinde yatan neden hem Yahya Bin Zeyd'in ölümünden sonra Horasanlıların halife amillerinin zulümlerine karşı artan memnuniyetsizliği hem de Şuubiye'nin Horasan'da Araplara karşı faaliyetleriydi. Şuubiye akımı, Emevi yönetiminin Arap olmakla övünmesine bir cevap niteliğindedir. Ancak Arapların üstünlüklerini anlatmak için başvurduğu aşırıcılık karşısında bu akım da radikalleşerek Arapların iddialarını yalanlamak ve çürütmek yerine; iddialarla zıtlaşmayı tercih etmiştir. Böylece Perslerin üstünlüğünü savunma fikri ön plana çıkmıştır. Özellikle Emevilerden hilafeti devralan Abbasiler döneminde bu husus şiddetlenmiştir. Şuubiye'nin Persler arasında yaygınlaşması daha çok Araplarla düşmanlık ve muhalefet esasında şekillenmiştir.²⁰ Kadisiyeci bakış açısının en önemli özellikleri şunlardır:

- Araplar tarafından Perslere yapılan katliamların ve suçların abartılması
- Kitap yakma hakkındaki efsaneler ve imparatorluktaki mevcut kütüphanelerin yakılması, Müslüman Arapların Kur'an-ı Kerim'den başka bir kitabı kabul etmemeleri ve tüm antik Pers uygarlığının hazinelerini hakaret görerek ateşe vermeleri
- Arap ırkının egemenliği ile İslam dini arasındaki ayrım, birçok radikal nüshalarda İslam dinini Araplara atfettikleri için saldırımları ve Perslerin İslamiyet'ten önceki dini olan Zerdüştlüğe geri döndürme isteği
- İkinci halife Ömer'in ölümünde Perslerin rolünün üzerinde durulması ve bu durumun olduğundan fazla büyütülmesi; dolayısıyla halifelik kurumuna karşı herhangi bir amaçla gerçekleştirilen tüm ayaklanmalarda Perslere karşı intikam duygusunun yeniden körüklenmesi

²⁰ Hoseseinali Momtazeh, "Nehzete Şuubiyye ve Netayece Siyasi ve Ectemaiye An", *Mecelleye Berresihaye Tarihi*, Şubat ve Mart 1975, 9 (5), s. 65-112.

- Perslerin entelektüel ve kültürel direnişinin destansı bir anlatımı ve bu direnişin sonucunda Şuubiye hareketinin ortaya çıkması
- Hilafet kurumunda nerdeyse her şeyin Sasani İmparatorluğu'ndan alınması. Örneğin vergi sistemi ve hilafet kurumunda bürokratik sistemin tümünün İran Şahlarına atfedilmesindeki abartılı ve gerçekten uzak yaklaşım
- Bakanlık makamını yüceltmek
- Siyasi düşünce olan İranşehrin kuramsallaştırılması. Bu görüşün kökleri antik İran'ın siyasi inanç ve geleneklerine atfedilmektedir. Hükümler hakkında özel bakış açısı sunmakta, Yunan siyasi felsefesinden etkilenen siyasete felsefi bir yaklaşım etkilemekte. Bu kuram, tarihsel bir süreçte Pers kültürünün sürekliliğinden bahsetmekte

SAFEVİ DÖNEMİ: ÇALDIRANCI ZİHNİYETİN OLUŞUMU

Safevi dönemi (1721-1501) Azerbaycan Safevileri ve Fars-İran Safevileri olmak üzere iki farklı aşamada incelenebilir. İlk dönemde sarayda Kızılbaşlar hakimiyet sürmüştü ve Safevi sarayı, Türklük merkezli bir öze sahip olmuştur. İkinci dönemde Safevi rejimi içindeki Şuubiye akımlarının etkisiyle Kızılbaşlar iktidardan temizlenerek iktidar, Fars-İranlı olarak değiştirilmiştir. Safevi Devleti'nin kimlik ve işlev değiştirmesinin en önemli nedeni de bu meseleye dayanmaktadır.²¹ Kızılbaşlar, İran-Fars unsurlarına karşı açıkça düşmanlık besliyorlardı. Birinci Şah Abbas döneminde Kızılbaşların zayıflamasıyla birlikte İran-Fars unsurlarının gücü artmış oldu.

²¹ Samed Bayatlı, "Azerbaycan şieligi (alçilik) və fars şieligi (mecusi şieliyi)", *Oyrenci Sesi*, oyrenci-sesi.info/yeni/wp-content/uploads/2014/09/2.pdf, 2013, (Erişim tarihi: 12.12.2021), s. 50.

İRAN-FARS MİLLİ KİMLİĞİNİN OLUŞUMU VE TÜRK SORUNU:1800-1940

Padişah reformları ve üçüncü bir gücü kullanma, Kızılbaşların tekelinde olan iktidarı kırmıştır.²² Bu sayede İran-Fars unsurları, Şah'tan sonra en önemli konuma gelmiştir.

Safevilerin iktidarı ele geçirdiği andan düşüşlerine kadar devam eden süreçte 56 bakan göreve gelmiştir. Safevi döneminde 56 bakandan 26'sı Fars asıllıydı. Birinci Şah Abbas, yönetime gelene kadar bakanlık makamı çok önemli bir yere sahip değildi. Birinci Şah İsmail döneminde "vekil" makamı, bakanlık makamından daha güçlü bir hal almıştır. Bunun nedeni devletin askeri yönünün idari yönünün ağır basmasıdır. Dolayısıyla Birinci İsmail döneminde bakanlar, saray vergisi dışında ülkenin diğer işlerine müdahale edemiyorlardı. Yani bakanlık makamı, Birinci Şah Abbas döneminde güç ve itibar getiren bir makam değildi ve bakan, sadece Şah tarafından atanmış sayılarak onun yaveri olarak bilinirdi. Bakanlık Tahmasp döneminde de çok önemli bir konum kazanmamıştır. Tahmasp'ın saltanatının ilk on yılı (930-940 Hicri Kameri) ordunun üstünlüğü nedeniyle Emir ul-Ümera bakanların atanması ve azli konusunda temel bir role sahipti. I. Abbas döneminde Şah'ın konumunun zayıflamasıyla bakanın gücü artmıştır. Ülke işlerinin yönetimi, bakanın başında olduğu bürokrasi çevresinde şekillenmeye başlamıştır.²³

Safevi Hanedanlığı'nın hâkimiyetinin sürdüğü dönemde bakanlığın gücü arttıkça, devlet de Fars-İran temelli bir sistemi olmuştur. Durum tersine dönüp bakanlığın gücü azaldıkça, Fars-İran olgularının etkisi azalarak devlet Azerbaycan kimliğine dönmüştür. Safevi yönetiminin ilk döneminde bakanın yetkileri sınırlıydı ve Kızılbaşlar iktidarda daha etkiliydi. İkinci dönemde I. Şah Abbas'ın tahta oturmasıyla, Fars bakanların gücü artmıştır. İlk dönemde Safeviler ile Osmanlılar arasında 2 savaş gerçekleşmiştir. Fakat ikinci dönemde Safeviler ile Osmanlılar arasında yaklaşık 7 savaş gerçekleşmiş oldu.

22 Hadi Del Ashoob-Azer Jaliliyan "Megame Vezaret der Doreye; ah'ye; ah Abbase Evvel", *Tarih Araştırmaları*, 19(68), 2018, s. 82.

23 Alireza Karimi, "Vezaret der Doreye Safevi", *İslami Hükümet*, 15, 2000.

Her durumda Safevi Devleti'nin temeli Şia mezhebi üzerine kurulmuştur ve Avrupa sınırlarına kadar uzanan hakimiyetiyle Sünni mezhepli Osmanlı İmparatorluğu, onların rakibiydi. Dolayısıyla kendilerini Müslümanların halifesi olarak gören Sünnilerin, Şialarla karşı karşıya gelmeleri doğal bir durumdu.

Kısacası Şah Abbas'ın en önemli vazifesi, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı durmak ve savaşmaktı. Bunun yanında Abbas, ideolojik olarak da İran Sünnilerini Şiileştirmeye çalışmıştır. Bu amaçla Abbas, Şii din adamlarına verilen geniş vakıf mülkleri ve bağışları artırarak ekonomik olarak dikkate değer bir biçimde güçlenmelerini sağlamıştır. Bunun yanı sıra Sufilerin bastırılması ve onların halk arasındaki itibarının zedelenmesi, ruhanilerin ülkenin dini işlerini idare etmesi ve onların siyaset kurumuna güçlü bir şekilde nüfuz etmeleri gibi çeşitli etmenler, Şiiilerin halkın farklı sınıfları arasında özellikle de esnaflar ve tüccarlar nezdinde itibarlarının artmasını sağlamıştır.²⁴

Neticede Şah Abbas, Aleviler ve Kızılbaşları bastırarak ve Sünnilere katı davranarak devleti, On İki İmam Şii fikhına göre tanımlamış ve Çaldıran kimliği zihniyetini pekiştirerek bir devlet ideolojisi inşa etmiştir.

İRAN/FARS KİMLİĞİNİN OLUŞUMUNDA ORYANTALİSTLERİN ROLÜ: ORYANTALİST ZİHNİYET (HAÇLI VE İRKÇİ ZİHNİYET)

Edward Said, oryantalizmi başından beri Avrupa sömürgeciliğinin etkisinde eğitilmiş bir güç söylemi ve egemen bir Batı modeli olarak açıklamıştır. Oryantalistleri ise Avrupalı ve başarılı insan perspektifinden bu güç ilişkilerini sunan kişiler olarak görmüştür. Bununla birlikte oryantalizm konusunda Foucault'un görüşlerinin etkisinde kalan Said, onun yöntemini kullanmıştır. Said'e göre, tüm Oryantalist biçimlendirmelerin temelini oluşturan "Batı" ve "Doğu" ikilemi, kültürel karşılaşma süreçlerinde

²⁴ Amin Benayi, Sahtare Ectemai Egtesadiye Doreye Safevi, *Mola*, Tahran 2001, s. 196-200.

İRAN-FARS MİLLİ KİMLİĞİNİN OLUŞUMU VE TÜRK SORUNU:1800-1940

inşa edilmiş insan yapımı bir üründür. Said, Foucault gibi “öteki”nin oluşturulması veya “ötekileştirme” eylemi arasında ayırım yapılmasının gerekliliğine dikkat çektiği gibi bir özelliğin de ortaya çıkması gerektiğini ileri sürmüştür. Çünkü kimlikte “ben”, her zaman “öteki” ile olumsuz bir ilişki temelinde sabitlenmektedir. Dolayısıyla, “öteki”nin belirlenmesi, esasen kimliği tanımlamaya yönelik bir çabadır.²⁵

Oryantalistlerin ve Avrupalı yetkililerin çoğu, 18 ve 19. yüzyılda İran hakkında tarih yazıcılığı veya başka bir deyişle siyasi reçeteleri aslında Osmanlı İmparatorluğu’nu kontrol altına almanın arayışındaydı. Batı Dünyası, yüzyıllarca Osmanlı İmparatorluğu’nu öteki olarak görmekte ve onun gücünü yok etmenin bir yolunu aramaktaydı. Başka bir deyişle oryantalistler, İran’ı Osmanlı İmparatorluğu’nun kontrolünün bir aracı olarak görüyorlardı. İran ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki çatışmalar da başarılı bir tarihi deneyim sunmaktaydı. Bu deneyim; Safevi Ordusu’nun Şah Abbas döneminde Avrupalı danışmanlar tarafından donatılması ve güçlendirilmesi ve daha sonra Osmanlı İmparatorluğu’yla karşı karşıya gelinmesi şeklinde vuku bulmuştur. Çoğu bilim insanı, Doğu’ya egemen olmak için ortaya çıkan ve bir Batı tekniği olan sömürgeciliği, oryantalistlerin en önemli yönü olarak düşünmüştür. Said ise Batı ile Doğu arasındaki ilişkiyi, derecesi ve hiyerarşisinde karmaşıklık hegemonyası bulunan bir güç ilişkisi şeklinde tanımlamıştır.²⁶

İngiliz Oryantalizmi ve onu takiben İran araştırmaları, sömürgecilikten doğmuş ve sömürgeciliğin amaçlarına hizmet etmiştir. “Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Çalışmaları Merkezi” gibi İngiliz Oryantalist Merkezlerinin çoğu, sömürgeciliğin en stratejik kolları olmuştur. Oryantalistlerin çoğu ve İngiliz İran araştırmacıları, sadece resmi hükümet yetkilileri ve Doğu Hindistan Şirketi değil; aynı zamanda İngiliz İstihbarat Servisi’nden de casus olarak maaş almaktaydı. Doğu Hindistan Petrol Şirketi’nin İskoç subayı olan Sir John Malcolm (1869-1769) 19. yüzyılın başında

²⁵ Edward Said, *Şarkiyatçılık*, Amirkebir Yayınları, Tahran 2007, s. 20.

²⁶ Said, a.g.e., s. 25.

defalarca misyonerlik faaliyetleri için İran'a gönderilmiştir. John Malcolm, İngiliz Hükümeti'nin yararına İran Hükümeti'yle tek taraflı çıkar sağlayan sözleşmeler imzalamayı başarmıştır. Napolyon Bonapart tarafından gelen tehditleri ve Afganların Hindistan'a saldıracakları tehdidini ortadan kaldırarak ülkesinin ticari ve siyasi çıkarlarını korumuştur. Böylece ülkesi İngiltere'ye karşı yaptığı hizmetler sayesinde "Sir" lakabını almaya layık görülmüştür. 5 Temmuz 1813 tarihinde Hindistan'da tamamladığı "İran Tarihi" adlı kitabında modern Avrupa döneminin temelleri ve bileşenlerinden türetilen oryantalist söylemin çıkış noktalarından etkilendiğini görmek mümkündür.

Avrupacılık ve ırkçılık ise Malcolm dönemindeki bir diğer ana akımdır. 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında bir yandan Avrupa'daki bilim ve teknolojinin gelişimi ve ilerlemesi; diğer taraftan da Batı hükümetlerinin özellikle de Asya olmak üzere dünyanın diğer yerlerinde art arda askeri ve siyasi başarıları, Avrupalı tarihçilerin, araştırmacıların ve siyasetçilerin kendi kültür ve uygarlıklarını diğer toplumlardan üstün görmeye ve hatta ırk olarak diğer ırklardan daha üstün olduklarını düşünmelerine neden olmuştur. Avrupa merkezîyetçiliği söyleminde Avrupa; bilim, uygarlık, sanat, felsefe, tarih, kültür, yaşam tarzı ve diğer genel ve küçük konular da dâhil olmak üzere tüm alanlardaki insanlık konularının merkezinde yer almıştır. Böylece Avrupa ırkı, diğer ırklardan farklı ve üstün görülmüştür.²⁷

19. yüzyıldaki Avrupalı yazarlarının neredeyse tamamı, ırkçı fikirlerden büyük bir ölçüde etkilenmişlerdir. John Stuart Mill, Carlyle, George Eliot ve hatta Charles Dickens gibi büyük yazarların eserlerinde bu etkileri görmek mümkündür. Irkçı fikirlerin oryantalist çalışma ve araştırmalar üzerinde doğrudan etkisi vardı. Gobineau'ya benzer fikirleri olan Malcolm gibi yazarların görüşüne göre Persler, İslam'dan önce gelişmiş bir halktı. Fakat İslam, İran halkının gerilemesine neden olmuştur. Doğu'nun geri kalmışlığı ve düşüşünün yanında Batı Dünyası'yla arasındaki eşitsizlik fikirleri,

²⁷ Rıza Bigdeli, "Peyvande Şergşenasi ve Estemar de Ketabe Tarihe İran-e Malcolm", *CGIE*, <https://www.cgie.org.ir/popup/fa/system/contentprint/129202>, (Erişim Tarihi: 12.12.2021).

İRAN-FARS MİLLİ KİMLİĞİNİN OLUŞUMU VE TÜRK SORUNU:1800-1940

biyolojik olarak eşit olmama düşüncesini hemen akıllara getirmiştir.²⁸ Genel olarak Malcolm ve ondan sonraki akım, antik Pers Uygarlığı'nı İslami dönemle karşılaştırdığında, eski uygarlıkların İslam devrine kıyasla çok daha gelişmiş ve ilerici olduğu kanaatine varmışlardır. Zerdüş dininin de İslam dininden daha insancıl bir din olduğu belirtmişlerdir. Sir John Melekm Han tarafından kapalı bir biçimde ortaya atılan bu görüş, Name-i Hüsrevan eserinin sahibi Kaçar Şehzadesi Celaleddin Mirza (vefat: 1910), Mirza Fethali Ahundzade ve onun ardından Mirza Ağa Han'ın Kermani Aine-i İskenderi adlı eserlerinde geniş bir teori şeklinde ileri sürülmüştür.

Genel olarak, Malcolm'un İran Tarihi Kitabı, entelektüel yönelimler ve İran tarihçiliğinde yöntem ve ideoloji açısından kalıcı etki bırakmıştır. Bu kitap, sömürgeci oryantalist çalışmanın bir örneğidir ve İngiltere'nin Asya üzerindeki egemenliğini ve sömürgeciliğini haklı göstermeyi hedefleyen ilkelere dayanmaktadır. İslamofobi, Avrupalılık ve antikçilik gibi unsurlara göre gizli Oryantalizm ilkeleri, Said'in de ifadesine göre temsil edilmektedir.

PEHLEVİ DÖNEMİ: MODERN DEVLETE GEÇİŞ: İRANCILIK TEORİDEN PRATİĞE

İran'da Rıza Şah'ın iktidara gelmesiyle birlikte bu makalede ele alınan üç zihniyetin bir şekilde İran milliyetçiliği olarak ortaya çıktığı iddia edilebilir. Milliyetçilik, modern çağın bir fenomeni olmakla birlikte kökleri ulusların kültürel geçmişine dayanmaktadır. İran'da da "milliyetçilik" ile aşinalık on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. Avrupa ülkelerinde olduğu gibi İran'da "ulus" olmanın yolu bürokratik entegrasyondan geçmemiştir.

İran/Fars milliyetçiliği düşüncesi, bazı dergi ve gazeteler etrafında toplanan düşünce halkaları aracılığıyla "İranşehr", "Ayende", Ferengestan" ve "Teceddüt" gibi başlıklarda yerini almıştır. Bu düşünsel akım, İslam'ı ve etnik çoğunluğunu İran'ın en önemli geri kalmışlık nedenleri olarak sayıyordu. İslamiyet, bir yanda yabancı ve Arap kültürünün hâkim olduğu

²⁸ Said, a.g.e., s. 302.

ve İran'a ait olmayan bir din, diğer yanda da Türkler gibi çok sayıda etnik kökenin ve milliyetçiliğin iki "öteki"siydi. Onlara göre, istenilen toplumu oluşturmanın özünde İran kültürünü Arap kültüründen arındırmak ve etnik grupları tek potada eriterek bir millet oluşturmak esastı. Milliyetçilik, İslam'ı reddetmek ve İslam öncesi monarşi ve Zerdüştlük dönemine dönmek için "uyanış" metaforunu kullanmıştır. Gellner'in söylediği gibi, milliyetçiler için kişinin uyanmasında gereken unsur ulusal kimlik ve politik sonuçlarıdır.

İran/Fars milliyetçilği görüşüne göre güçlü bir İran, ancak "uyanış" ile kendini var edebilir. Antik milliyetçiler, "Uyan Artık" sloganıyla kendilerini öne atan Nazi dönemi Alman milliyetçileri gibi,²⁹ "Kuroş rahat uyu evlatların uyumamıştır!" sloganını kullanarak kendi uyanış hareketlerinin temelini attılar. İran milliyetçiliğinin uyanış hareketi, faşizm ve akıl dışı ideolojiyi yaymaktı. Bu iş, Batılılaşma elitleri ile Pehlevi Devleti'nin itilafıyla meydana gelmiş ve İran'da iletişimsel rasyonalitenin oluşumunda en önemli engeli oluşturmuştur. Aslında İran milliyetçiliği ideolojisindeki uyanış, din adamlarını olmasa da İslam ve etniklerin dini, kültürel ve dilsel değerlerini hedef tahtasına oturtmuştur. Milliyetçilik için iki öteki olarak tanımlanan, İslam dini ve etnikler, İran'ın geri kalmışlığında iki önemli etkendi. Bu nedenle İran tarihinden ve toplumundan sökülüp atılmaları gerektiği savunulmuştur. Fakat milliyetçilik önemli bir meseleyi unutmuştu. Eğer böylesi bir teori, pratiğe geçebilseydi hem din hem de etnikler siyasileşmeye doğru gidecekti. Zaten bu gerçekleşti ve siyasal İslam ve etnik milliyetçilik ortaya çıktı. Bu durum, Rıza Şah döneminde gerçekleşti ve Muhammed Rıza Şah dönemine kadar devam etti; sonuçları ise şiddet ve savaş oldu. Milliyetçilik kendi düşüncelerini yürürlüğe sokmak için güçlü merkezîyetçi bir devlet oluşturmanın peşindeydi.³⁰

Bu tür bir milliyetçilik görüşü, siyasi birliğe ulaşma konusunda derin ve kalıcı bir eğilime sahipti. Bu da bir tür birleşmenin ve fikir farklılıklarının reddedilmesi, birleşmeye karşı mücadele ve toplumun her düzeyinde

²⁹ Said, a.g.e., s. 12.

³⁰ Richard Cottam, *Nasyonalizm der İran*, Neşr-i Kevir, Tahran 2007, s. 156.

İRAN-FARS MİLLİ KİMLİĞİNİN OLUŞUMU VE TÜRK SORUNU:1800-1940

toplumun yarattığı düşünülen küresel bir kimliğin yaratılması anlamına gelmekteydi. İran kavramının da Pers ve Persia yerine böylesi geniş yayılması da bu yaklaşımdan ileri gelmekteydi.³¹

İran/Fars milliyetçiliği her ne kadar kültürel ve etnik olsa da kendi türdeşinden olan Almanya, tüm geçmişiyle övünse de İran/Fars milliyetçileri, Arapların ve Türklerin hâkim olduğu 14 asırlık kendi tarihlerine nefretle yaşıyorlardı. Dolayısıyla tarihin bu kısmını kesmekle halka karşı cephe aldılar ve pek çoğunun duygularını zedelemiş oldular. Bu türden İran milliyetçiliği taraftarlarına göre, genel dünya görüşleri ve istenilen toplum tipi antik görüşte şu özellikleri taşımalıydı:

- İran kimliğini tarih boyunca edindiği diğer yabancı unsurlardan arındırmak
- Fars dili ve Ari ırkına dayanmak ve aşırı bir şekilde Zerdüşt dinine vurgu yapmak
- Etnik kimlikleri uyumlulaştırarak ve kaldırarak Fars halkıyla dayanışma duygusu içine sokmak
- Tüm bunlara ulaşmak için diktatör bir liderle güçlü bir merkezi hükümet inşa etmek düşüncesi

OLUŞAN İRAN/FARS KİMLİĞİ VE TÜRK GERİLİMİ

İran-Fars kimliğinin oluşumunun tarihsel ve epistemolojik sürecini ele aldıktan sonra, bu bölümde oluşan söz konusu milliyetçiliğin tarihsel ve siyasi ötekisi olan Türk unsuru ve Türk diliyle karşılaşması incelenecektir. Bu yüzleşmeyi İran milliyetçiliği ve Türk Sorunu, sosyo-politik, sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik başlıkları altında irdelenecektir.

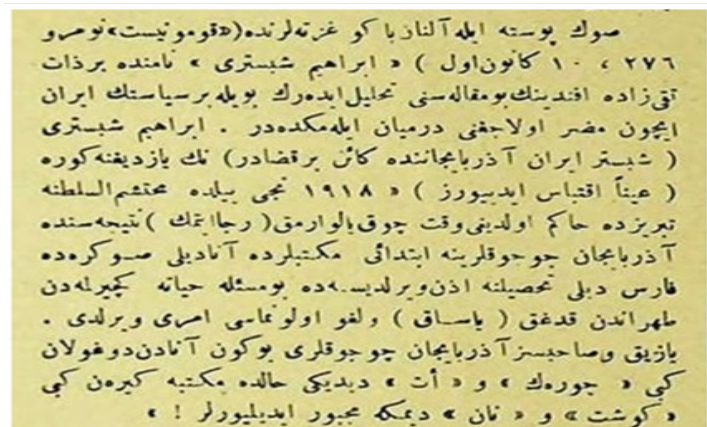
³¹ Ali Ashraf Nazari, "Melligerayi ve Hoviyete İrani, Dorane Pehlevi Evvel be Onvane Nemuneye Tehgigi", *Hukuk ve Siyaset Araştırmaları*, 9(22), 2008, s. 152.

SOSYO-POLİTİK AÇIDAN İRAN/FARS KİMLİĞİNİN OLUŞUMU VE TÜRK MESELESİ

Farsçanın yaygınlaşması, tek bir ulusun kurulmasının temel şartlarından biri olarak görülmüştür. Bu politika, Rıza Şah döneminde aydınlar ve devlet adamları tarafından izlenmiştir. Fakat Farsça olmayan dillerin yasaklanması ilk olarak meşrutiyet döneminde meydana gelmiştir. İlk girişimler 1900'lü yıllarda yapılmış ve Muzaffereddin Şah Kaçar bu düşünceye karşı çıkmıştır. Tarihsel bakımdan Muzaffereddin Şah; meşrutiyet anayasa düzenlemesinde tarafsızlık politikasının izlenilmesinde önemli role sahipti. Muzaffereddin Şah'ın varlığı, Fars kökenli liderlere ve bazı meşrutiyet ideologlarına rağmen Farsçanın anayasadaki resmîyetinin kabul edilmesini engellemiştir.³²

Farsça dışındaki dilleri yasaklamak için ikinci girişim, 1918 yılında yaşanmıştır. Yeni Türkçe okulların yasaklanması ve Farsça okulların yaygınlaştırılması ve geliştirilmesi, Meşrutiyet döneminde özellikle de Vusûku'd-devle döneminde uygulanmıştır.³³

Görsel 1: Meşrutiyet Devletinin Türkçe Eğitime Yasağının Muhalefet Evrakı 191834

32 Mehran Baharlı, "Desture Muzaffereddin Şah'ın der Hosuse Handen ve Neveştene Zabane Torki der Medares", *Sözümüz 1*, <http://sozumuz1.blogspot.com/2015/12/blog-post.html>, (Erişim Tarihi: 12.12.2021).

33 Mehran Baharlı, "Esnade Doletiyeye Memnu Kedene Zabane Torki ve Fasi Saziye Ecbariye Kudekane Tork der Medares", *Sözümüz 1*, <http://sozumuz1.blogspot.com/2016/03/blog-post.html>, (Erişim Tarihi: 12.12.2021).

34 Aynı yer.

İRAN-FARS MİLLİ KİMLİĞİNİN OLUŞUMU VE TÜRK SORUNU:1800-1940

27 Şubat 1920 tarihli darbeden sonra yeni İran devleti, Türk dilini kaldırmaya, Türklerin dilini Türkçeden Farsçaya çevirmeye ve Fars dilini kısa süre içinde Azerbaycan coğrafyasının gerçek diline çevirmeye karar vermiştir. Özellikle de 1923 yılından itibaren bu doğrultuda girişimler gerçekleştirilmiş ve tedbirler alınmaya başlanmıştır. Devletin Dışişleri Bakanlığı ile Savaş ve Maarif Bakanlığı'nın 1922-1926 yıllarındaki resmi evraklarına göre, devlet açıkça şu mesajı vermiştir: *"Azerbaycan'da Türk dili kullanılmamalıdır. Fars dili rutin olarak kullanılmalı ve bu bölgenin dili olmalıdır."*

Söz konusu evrak ve senetlerde İran'ın Azerbaycan dilinin yasaklanması ve Farsçanın onun yerini almasıyla ilgili önerdiği hususlar aşağıda verilmiştir:³⁵

- Azerbaycan'ın tüm bölgelerinde Farsça dilinin tanıtılması ve geliştirilmesi
- Azerbaycan ve diğer Türk bölgelerinde Farsça okulların açılması
- Farsça öğretiminin Azerbaycan'ın her yerinde denetlenmesi
- Azerbaycan'da görev yapan tüm öğretmenlerin dilinin Farsça olması
- Eğitim ve öğretimin Farsça olma zorunluluğu
- Türk öğretmenlerin ve memurların sürgün edilmesinin yanı sıra onların yerine Fars öğretmenlerin ve memurların atanması
- Türkçe eğitimin yasaklanması
- Çocuklara okuma yazma öğreten ilkokullar kurulması
- Azerbaycan ve Türkiye'den gelen tüm yayınların önlenmesi ve Türkçe kitap basmanın ve yayınlamanın yasaklanması

³⁵ Aynı yer.

- Azerbaycan'da Farsça dil okulları kurulması
- Halka, memurlar ile aynı dili ve kültürü paylaştıklarını göstermek için Azerbaycan'da Türk devleti memurlarının ve makamlarının kültürel ve eğitim faaliyetlerinin durdurulması
- Azerbaycan'ın bütün bölgelerinde Farsça okuma merkezlerinin ve kütüphanelerinin kurulması

Birinci Pehlevi döneminde kültürel politikalar alanında çok etkili olan "Berlin Halkası"³⁶ aydınlarının bakış açısına göre, Farsça büyük önem taşımaktaydı. Bu düşünceden kaynaklı bir şekilde ulusal birliğin iki temel faktör; yani kültür ve dil biçiminde mümkün olabileceğine ve mezhep ve dil alanları dışında Batı'nın taklit edilmesi gerektiğine inanılmıştır.³⁷ Mahmut Avşar, İran'daki ulusal birliğin gelişmesini, Farsçanın genişlemesi ve yerel farklılıkların kıyafet ve dil açısından ortadan kalkması olarak nitelendirmiştir. Avşar, "Kürt, Lor, Kaşkay ve başkaları farklı olmamalı ve her biri farklı giyim kuşama sahip olmamalıdır." demiştir. Buna göre, herkes aynı fikir ve kararlılıkla tek ses olarak Farsçanın İran'ın genelinde yaygınlaşması için çaba gösterip; diğer yabancı dillerin yerine geçmesi için uğraşmalıydı.³⁸ Dönemin kültürel politikalarında etkili kişilerden biri olan İsa Sıddık da dil birliği dışında hiçbir şeyin farklı ırkları birleştiremeyeceğine ve dil birliğinin duygu ve düşünce birliği için önemli olduğuna inanıyordu.³⁹ Said Nefisi ise milleti dil, ahlak, gelenek, görenek, din, kıyafet, sosyal yaşam, umut ve hayallerde aynı şekilde düşünen bir grup insan olarak görüyordu.⁴⁰

36 Kaçar döneminin sonu ve Rıza Şah iktidarının ilk yıllarında kültürel nasyonalizm alanında etkili aydınlanma akımlarından biri Berlin Derneği'di. Bu dernek, milliyetçilerin bir kısmının Rus ve İngiliz müdahalelerine tepkisi sonucu Almanya'da kurulmuştur. Derneğin toplantılarında siyasal, tarihsel, edebi ve kültürel konular tartışılmıştır. Onlar, kendi görüşlerini aktarmak için Kave ve İranşehr gibi dergiler yayınladılar.

37 Hüseyin Resuli vd. "Siyasethaye Zebani Pehleviha der Kordestan ve Tekide Anha ber Medares ve Netayece An", *Kültürel Çalışmalar*, 8(30), 2016, s. 82.

38 Mahmut Avşar, "Hastare Yekparçegiye Melliye İranim", *Ayende*, 1925, s. 4.

39 İsa Sıddık, *Çehel Goftar Derbareye Salgerhaye Tarihi*, Dehoda, Tahran 1974, s. 150.

40 Sait Nefisi, *Tarihe Moasere İran*, Foroghi, Tahran 1976, s. 11.

İRAN-FARS MİLLİ KİMLİĞİNİN OLUŞUMU VE TÜRK SORUNU:1800-1940

Smith'in modern hükümetlerin etnik kökenlerine değindiği gibi, İran milliyetçiliğinde Rıza Şah'ın iktidara gelmesinden sonra oluşturulan tüm kurumlar, Fars etnik kökenlerine dayanmıştır. Bu çerçevede inşa edilen birkaç kurum şunlardır: Fars Dili ve Edebiyatı Kurumu, İran Ulusal Müzesi, Ulusal Eserler Derneği, Düşünce Eğitimi Kuruluşları ve Tahran Üniversitesi.

SOSYO-KÜLTÜREL AÇIDAN İRAN/FARS KİMLİĞİNİN OLUŞUMU VE TÜRK MESELESİ

Fars arkeolojisi üzerine aşırı vurgu

Temelinde milletin altın dönemini arama düşüncesi bulunmaktadır. Bu yorum, milli tarih yazımında efsanevi, antik ve etnik unsurları dikkate almaktadır. Öyle ki tarihi dönüşümleri özel yöntemle yorumlamakta, bazı dönüşümleri abartmakta ve bazı konuların da önemini azaltan bir yaklaşımı barındırmaktadır. Aslında bu da tarihi mirasa ilişkin seçici bir yaklaşım demektir. Bu tür bir algı, genellikle söz konusu grubun her şeyin merkezi olduğu ve diğer grupların bu merkeze göre değerlendirildiği bir ırkçılığa dayanmaktadır. Bu mesele aşırı kültürel, dini ve hatta politik hoşgörüsüzlük biçimlerine neden olabilir.⁴¹ Rıza Şah'ın en güçlü silahı da antik İrancılık politikasıydı.

Rıza Şah, 20 yıllık monarşisi döneminde antik İrancılık kozunu çok iyi kullanmıştır. Böylece yönetiminin tüm olumsuz yanlarını saklamayı başarmıştır. Geçmişe özenme konusunda bu aşırı milliyetçiliğin seyri, öyle noktalara ulaşmıştır ki; eski İran uygarlığının daha da ötesine geçmiş ve Rıza Şah'ı Kiyani ve Pişdadi krallarıyla karşılaştırma noktasına varmıştır. Söz konusu antik İran'a ihtişam ve azamet kazandırmak için Muşirüddeve Pirniya "İran-i Kadim" kitabını ve daha sonra "Antik İran" kitabını kaleme

41 Dana Koch, *Meniye Ferheng der Olume Ectemai*, Suruş Yayınları, Tahran 2003, s. 35.

almıştır. Saray öğretmeni Reşid Yasemi de Arthur Christensen'in "Sasaniler Döneminde İran" adlı eserini çevirmiştir. Ayrıca eski edebi metinlerin yayınlanması özellikle "Firdevsi Şehnamesi"nin yeni baskısı eskiyi övme duygularını alevlendirmiştir.⁴²

Pehlevi dönemindeki kuramcılar ve entelektüeller, milliyetçi amaçlar için iki stratejik gerekçeyi takip etmişlerdir: İlk önce, Avrupalı oryantalist araştırmalardan kısmen etkilenen ve abartılı bir şekilde asaleti vurgulayan bir kimlik anlatımı sunmuşlardır. İkinci olarak ise İran kültürünün ve mirasının geçmişteki gibi güçlendirilmesine ve desteklenmesine vurgu yapmışlardır. Avrupa'daki ve Aryan ırkındaki ırkçı teorilerin Hindu-Avrupa sınıflandırmalarının bir dalı olarak görülmesi, kültürel değişimlerin ve kültürel seviyelerinin karmaşıklığı dikkate alınmaksızın, toplumların ırkçı etkenlere dayalı olarak ayrılmasını ve farklılaşmasını sağlamıştır. Bu türden bir tarih görüşü, basit bir şekilde tarihi içsel açıdan İslam'dan önce, İslami dönem ve yeni dönem olarak farklı sınıflara ayırmakta ve dışsal bakımdan da kendi tarihini ötekilerinkinden ayırmaya çalışmaktaydı.

Çağdaş ve güçlü bir İran devleti kurmaya çalışan modern İran milliyetçiliği, tabanını İranlıların eski kavim bilincine dayandırmakta ve temel vurguyu İslam öncesi döneme yapmıştır. Bu tarihin büyük kısmı, İslami dönemde bilinmiyordu veya mitlerde gizliydi; ancak 19. yüzyılda Avrupalı arkeologlar ve dilcilerin çabaları sonucunda ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu kesimler, İslam dinine yabancı bir din olması gerekçesiyle düşmanca yaklaşmıştır.⁴³ Dolayısıyla İran tarihçiliği eksenli akım, İslami tarih yazma geleneğinin yerini almış ve İslam öncesi "sessiz ve unutulmuş geçmişler", "görkemli bir mazi" veya "geleneklerin icadı" olarak ortaya çıkmıştır.

42 Mustafa Kiyani, "Birinci Pehlevi Mimarisine Antikçiliğin Etkileri", *Çağdaş Tarih*, 32, 2004, s. 49.

43 Daryuş Aşuri, *Ma ve Modernite*, Sırat Kültürel Enstitüsü, Tahran 1998, s. 187.

İRAN-FARS MİLLİ KİMLİĞİNİN OLUŞUMU VE TÜRK SORUNU:1800-1940

Söz konusu yaklaşıma göre, geçmişin yeniden inşasında Kiyumers, insanoğlunun birinci ve başlangıç padişahıydı, Mezdek eşitlik ve özgürlüğün teorisyeniydi. Kave Ahenger sosyalist akımın kurucusu ve Anuşirevan, adaletli ve meşrutiyetçi bir padişah olarak nitelendirilmişti. Bu tür bir arkaik eğilim, İslam öncesi İran kimliği nosyonlarını metafor olarak kullanarak bir çeşit romantik ırkçı tutumdan faydalanıp o zamanın deneyimini idealleştirmeye çalışmıştır. Örneğin Abbas Eghbal Ashtiyani, İran tarihinin başlangıcını, Aryanların göçüne ve onların İran topraklarına yerleşmesine, Oryantalist bilginlerin etkisiyle ve ırkçı bir teoriye dayanarak, İranlıları “beyaz” olarak nitelendirmişti. Beyaz; sarı, siyah, kırmızı ve fizyolojik yapısına göre diğer ırklara nazaran daha yetenekli ve üstün zekâlı olarak gösterilmişti. Bu görüşte, ırk hiyerarşisinde siyah ırk en düşük derecede gösterilmiştir.⁴⁴

İran İslam öncesi siyasi sistemin övgüsü; Zerdüştlük, Zariab Parsi, Barbad, Ardashir Babakan, Daryuş, Kuroş ve Hüsrev Parviz karakterlerinin incelenmesi ve ulusal iftihar kaynağı olarak kutlanması, antik gelenekler, arkeolojik kazılara destek, antik eşyaların onarımı ve restorasyonu, Ulusal Arkeoloji Birliği'nin kurulması, Daryuş mezarı, Taht-i Cemşid, Furuher, Tak-i Kesra, Servistan sarayı harabeleri gibi girişimler bu antik milliyetçiliğin örnekleri arasında gösterilir. Bu dönemde yalnızca eski ataların tarihinin bir tür kısıtlayıcı görüşü yer almaktadır.

Atalarının medeniyetinin tarihini iyi bilen herhangi bir İranlı, siyasi bir terbiye ve millet için manevi ve ahlaki bir huzuru anlamak üzere eski uygarlık tarihini iyi kavradığı takdirde hayal kırıklığına uğramayacaktır.⁴⁵

Pehlevi döneminin en önemli yansımaları, İran-Fars mimarisinin oluşumuna, Fars edebiyatının modernleşmesine, milliyetçi ve idealist tarihi yazıya, şehirlerin ve köylerin isimlerinin eski isimlerle değiştirilmesine kadar uzanıyordu.

44 Ali Ashraf Nazari, “Melligerayi ve Hoviyete İrani”, *Hukuk ve Siyaset Araştırmaları*, 9(22), 2007, s. 159.

45 Nazari, a.g.m., s. 162.

İktidar dışı etnik grupların özümsemesine dayanan hükümet araçlarından biri, farklı bölgelerin coğrafi adlarını hâkim kültüre göre değiştirmektir. I. Pehlevi döneminde pek çok coğrafi ismin, özellikle Pers olmayan bölgelerde var olan yerel isimlerin yerini Farsça isimlerin alması ve geri kalan isimleri ortadan kaldırılması yönünde politika izlenmiştir. Pehlevi Hanedanı'nın İran'da iktidara gelmesinden itibaren Farsça isimler kullanma politikası Türk, Kürt ve Arap bölgelerinin coğrafyasında devlet desteğiyle sistematik bir şekilde devam etmiştir. Bu politika, söz konusu coğrafyaları kimliksizleştirme amacıyla resmi kanallarla uygulanmıştır.

İran'ın Kaçar dönemindeki coğrafi haritaları Pehlevi dönemi haritalarıyla karşılaştırıldığında, durum daha iyi anlaşılmaktadır. Kaçar dönemi haritalarına bakılarak yeni haritada garip isimlerin uydurulduğu söylenebilir. Kuşkusuz coğrafi isimler, uzun süredir devam eden bir kimliğin varlığını göstermektedir. Coğrafi adların değiştirilmesi, özü itibarıyla insanların kimliğini değiştirmeye ve geçmişle olan kültürel ve tarihi bağlarını kesmeye eşdeğerdir.

Ülke adının İran olarak değiştirilmesi ve elçiliklere bildirilmesi

Fars milliyetçiliği ve antik İrancılık ideolojisinin bir sonucu olarak günümüzde İran olarak bilinen coğrafyaya bu ad (İran) verilmiştir. Bu coğrafya için İran adı seçilmeden önce, siyasi egemenliği elinde bulunduran hanedanın ve devletin adı kullanılıyordu. Örneğin Müluk-ul Tevayef-i Safevi veya Memalik-i Mahruse-yi Kaçar.⁴⁶ Bazı araştırmacılara göre İran ismi, Avesta kitabından alınmıştır. Avesta'da "İr" veya mitolojik anlamda ülke, yurt veya şehir anlamına gelen "İranovice", Ahura Mazda'nın yarattığı iyi ülke ve yurdun adıdır. Bu husus, Yasan ve özellikle Vendidlerde de görülmektedir. İr kavminin varlığı, tarihi ve yerleşim coğrafyası hala

⁴⁶ Hafezniya, a.g.m.

İRAN-FARS MİLLİ KİMLİĞİNİN OLUŞUMU VE TÜRK SORUNU:1800-1940

bilimsel olarak tanımlanmamıştır.⁴⁷ Bazı araştırmacılara göre ise İran, Aryan kelimesiyle özdeşleşmektedir. Avesta kitabında kaydedildiği gibi Aryanların coğrafi kökeni, Eyriyanim Vico veya İranovice'dir. Avesta'ya göre bu bölge, soğuk bir iklime sahip olduğundan sakinleri de göç etmek zorunda kalmıştır.⁴⁸

Pehlevi döneminde eski İran'a geri dönüş ideali ve İslamiyet öncesi İran'ın kültürel değerlerinin yeniden canlanması gündeme gelmiştir. Dolayısıyla Said Nefisi, Muhammed Ali Furugi ve Seyid Hasan Takizade gibi Fars milliyetçiliğinin önde gelen isimlerinden oluşan bir grup aydın, ülkenin adının değiştirilmesini savunmuştur. Rıza Şah'ın güvendiği yakın danışmanlarından olan Said Nefisi, ülke isminin İran olarak değiştirilmesini önermiştir. 21 Mart 1934 tarihinde Dışişleri Bakanlığı'nın yayımladığı resmi yönergeyle de ülkenin ismi İran olmuştur. Devlet, 27 Aralık 1934 tarihinde bir bildiri yayımlayarak diğer devletlerden resmi yazışmalarında İran adını kullanmalarını istemiştir. Nefisi, bu önerisinin nedenlerini Ettelaat gazetesinde yayımladığı "*Bundan Sonra Herkes Bizim Ülkeyi İran Adıyla Tanıyacak*" başlıklı makalesinde açıklamıştır.

Nefisi'ye göre, İran ismi iki nedenle seçilmiştir. Bunlardan ilki, İran adının Aryan ırkla ilişkili olması ve Rıza Şah devletindeki faşist zihniyet ve ideolojisinin bunu istemesidir. İkinci olarak ise İran kelimesi, Avesta metniyle ilişkiliydi; yani mitolojik ve efsanevi bir mahiyete sahipti. Bu da Rıza Şah'ın İranlılık idealizmini besliyordu ve eski İrancılık ve Farsçılıkla da ilişkilendiriliyordu.⁴⁹

47 Seyit Ziyaidin Sadrüleşrafi, *Hoviyete Melliye İraniyan ve Gunaguniye Gomi*, Endişe-i No Yayınları, Tahran 2007, s. 20.

48 Hafezniya, a.g.e., s.10.

49 Said Nefisi, "Azin Pes Heme Bayed Keşvere Ma ra be Name İran Beşnasend", *İttelaat Gazetesi*, 31 Aralık 1934.

SOSYO-EKONOMİK AÇIDAM İRAN/FARS KİMLİĞİ İNŞASI SÜRECİNDE TÜRK MESELESİ

Ekonomik fırsatların eşitsiz dağılımı

Rıza Şah, iktidarı ele geçirmek istediği ilk yıllardan itibaren ülkenin siyasi yapısını bir merkeze bağlamak istemiştir. Ülkenin ekonomik yapısının oluşumunda da siyasi yapıda olduğu gibi merkezîyetçi bir politika izlemiştir. Dolayısıyla tam merkezîyetçi bir sistem, çoğulculuğu ve gücün ekonomik, siyasi ve kültürel bakımdan dağıtılmasını istememiştir.

Ekonomik fırsatların adaletsiz dağılımı, kendini gelir ve servet dağılımında adaletsizlikte göstermiştir. Bu da iş ve eğitim fırsatlarındaki eşitsizliğe yansımıştır.⁵⁰ Ekonominin sanayi, tarım ve hizmet olmak üzere üç önemli bölümü olduğundan Pehlevi rejiminin bu üç alandaki politikası, servet ve gelir dağılımında eşitsizliğe neden olmuştur. Nitekim Azerbaycan'da ne sanayi ne de tarım ve hizmet alanlarında kurumsallaşmaya gidilmiştir.⁵¹ Aksine devletin ekonomi politikası sonucu Azerbaycan tarımı iflas etmiştir.

Pehlevi yönetiminin Tahran'a ve merkezi konumda olan bazı şehirlere daha çok önem vermesi, çevrede kalan şehir ve köylerin çekiciliğini kaybettirmiştir. Dolayısıyla insanlar, gelişen merkez şehirlere göç etmeye başlamışlardır. Toplu ulaşım araçlarının gelişmesi ve yaygınlaşması, bu göç hareketini hızlandırmıştır. Böylece Azerbaycan bölgesinden söz konusu merkezi konumdaki şehirlere yapılan göç, aslında çevre faktörleriyle birlikte bir politikanın ve projenin de sonucu olmuştur.

50 Muhammed Leşkeri, "Temine Edalet ve Emkane Estefadeye Berabere Efrade Camee az Forsetha ber Asase Behbude Tozie Deramed", *Rahbord*, 25, 2011, s. 150.

51 Hamidreza Ghavam Meleki-Muhammed Mehdi Rashidi, "Revendhaye Mohacerete Daheli ve Oleviyethaye Siyasete Cemiyetiye İran", *Siyasal Bilimler Uzmanlık Dergisi*, 14(42), 2018, s. 36.

İRAN-FARS MİLLİ KİMLİĞİNİN OLUŞUMU VE TÜRK SORUNU:1800-1940

Pehlevi döneminin ekonomik politikalarına bakıldığında, özellikle farklı bölgelere yapılması gereken harcamaların finansmanı açısından merkezi konumda olan ve Farsların yoğunlukta olduğu bölgelerin Azerbaycan'a kıyasla hep önde olduğu görülmektedir. Yani Azerbaycan, söz konusu politikalarda dikkate alınmamıştır. Bu da tüccarları ve esnafı protestoya itmiştir. Dolayısıyla Azerbaycan halkından toplanan vergi, İran'ın merkezi bölgelerinin gelişmesi ve kalkınması için harcanmıştır. Doğrudan adil gelir ve servet dağılımıyla ilişkili olan eğitim ve bilimsel çalışmalar alanında, Tahran Üniversitesi'nin kurulması bilimsel ve kültürel çalışmaların da Tahran'a yoğunlaşmasına yol açmıştır. Bilim ve eğitim alanında söz konusu merkezîyetçi yaklaşım, Azerbaycan Demokratik Fırkası'nın Tebriz Üniversitesi'ni kurduğu 1946 yılında kadar devam etmiştir. Pehlevi döneminde İran'daki bilimsel-kültürel merkezîyetçilik, Azerbaycan seçkinlerinin Tahran'a çekilmesinde önemli rol oynamıştır.⁵²

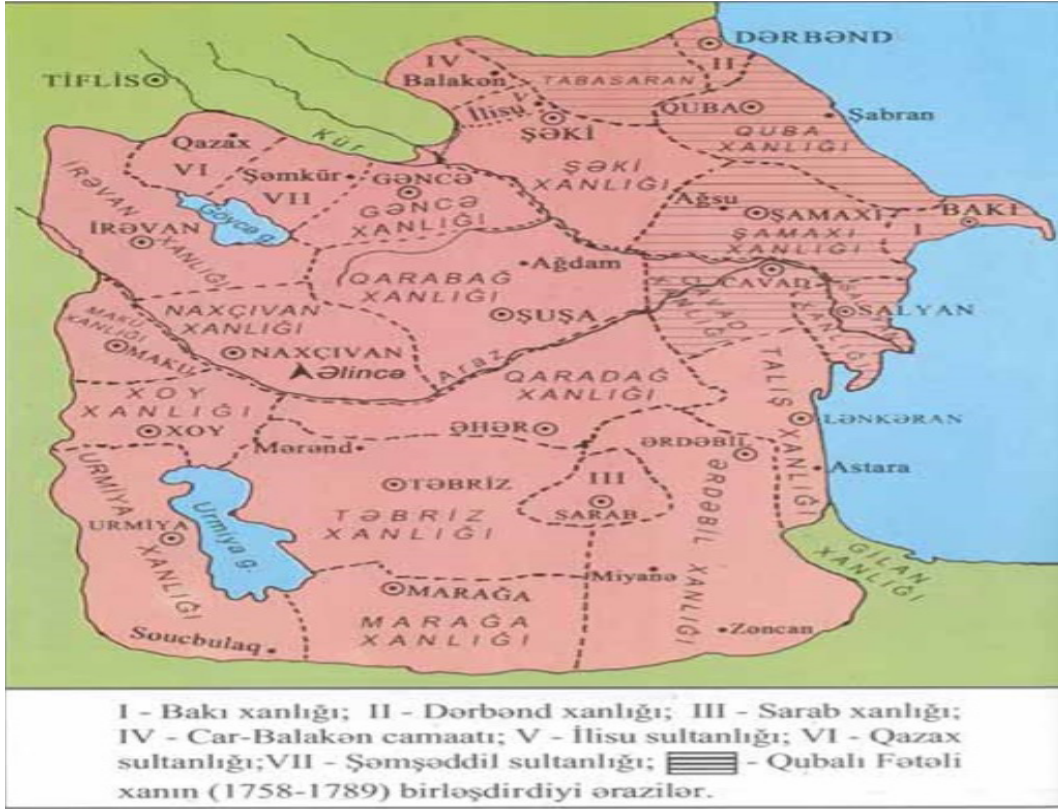
Azerbaycan coğrafyasını kısıtlamayı hedefleyen yeni idari-siyasi bölümler

Kaçar Hanedanı döneminde (1796-1925), Memalik-e Mehruse'nin sınırları birçok değişikliğe uğramıştır. Bu dönemde sınırların genişlemesi açısından iki ayrı aşama vardır: Kaçar hanedanının kurucusu Ağa Muhammed Han dönemiyle ilgili olan ilk aşamada ülke sınırlarının genişlediğini görmekteyiz. Bu hanedanlığın son dönemine denk gelen ikinci aşamada ise hanedanlık sınırları ve toprakları daralmaya başlamıştır. İlk başta bir bütün olarak Kaçar devletinin egemenliğinde olan büyük Azerbaycan coğrafyası, kuzeyden Derbend'e, güneyden Hamadan'a, doğudan Hazar Denizi'ne ve batıdan Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarına uzanmıştır. Görsel 2'de de 18. yüzyılın ikinci yarısındaki Azerbaycan coğrafyası yer almaktadır.

⁵² Aynı yer.

Görsel 2: 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Azerbaycan Coğrafyası⁵³

İran ve Rusya'nın merkezi yönetimleri, her zaman Azerbaycan'a saldırgan bir politikayla yaklaşmışlardır. Bu hırs, Kaçar döneminde İran ve Rusya arasındaki savaşların temel nedenini oluşturmuştur. Bu savaşlar, 19. yüzyıl boyunca Azerbaycan'ın siyasi coğrafyasını çarpıcı biçimde değiştirmiştir. Nitekim ilk İran-Rus Savaşı da Azerbaycan toprakları üzerine meydana gelmiş ve 24 Eylül 1813 tarihli Gülistan Antlaşması'yla sona ermiştir. Bu anlaşmaya göre; Bakü, Karabağ, Gence, Goba, Şeki, Şirvan ve Lenkeran gibi Azerbaycan'ın bazı bölgeleri, Rusya'ya devredilmiştir. Gülistan Antlaşması, Azerbaycan milleti ve coğrafyasının kuzey ve güney olmak üzere ikiye bölünmesine neden olmuştur. İkinci Rus-İran Savaşı (1862-1826) ise Tebriz'in Ruslar tarafından işgal edilmesiyle

53 Piriye, a.g.m., s. 77.

İRAN-FARS MİLLİ KİMLİĞİNİN OLUŞUMU VE TÜRK SORUNU:1800-1940

neticelenmiştir. Kaçar Devleti'nin yenilgisini takiben 10 Şubat 1828 tarihinde Türkmençay Antlaşması imzalanmış ve Nahcivan, Ordubad ve Erivan da Ruslara devredilmiştir. Böylece Azerbaycan'ın kuzey ve güney kısımlarına bölünmesi resmen kabul edilmiştir.⁵⁴

Güney Azerbaycan, bir bütün olarak Kaçar Devleti'nin 5 hükümlerinden biri olarak varlığını devam ettirmiştir. Nasirettin Şah döneminde bu bölgelere eyalet adı verilince, Azerbaycan Hükümleri da Azerbaycan Eyaleti olarak adlandırılmıştır. Meşrutiyetten sonra kurulan ilk meclis döneminde; yani 1906 yılında "Eyalet ve Velayet Teşkilatları Kanunu" kabul edilmiştir. Bu kanunun ilk maddesinde "Memalik-i Mehruse-yi İran" adını yerine "Memleket-i Mehruse-yi İran" yerleştirilmiştir.⁵⁵ Yani asırlar sonra İran, birkaç kopuk memleketin yarım yamalak birleşiminden bütün olacak bir memlekete dönüşmüştür. Bu isim değişimi, meşrutiyetin politik çizgisini belirlerken; aynı dönemde uygulanan siyasi-idari bölümlerin oluşturulması hamlesi de bu hareketin amacını göstermektedir: Tek kültür, tek bayrak ve tek dile sahip olan bir bütün ulusun yaratılması.

Eyalet ve velayet kavramları, söz konusu kanunun ikinci maddesinde tanımlanmış ve Azerbaycan, Kirman ve Belucistan, Fars ve Benadir (Limanlar), Horasan ve Sistan olmak üzere 4 eyalet haline gelmiştir.⁵⁶ Kanuna göre; Zencan, Erak, Hamadan ve Gilan'ın bazı kısımları Azerbaycan Eyaleti'nden ayırarak özerk vilayetler şeklinde tanımlanmıştır. Genel olarak bu kanundaki vilayetler şöyleydi: Esterabat, Mazendaran, Gilan, Zencan, Kürdistan, Luristan, Kirmanşah, Hemedan, İsfahan, Yezd, Huzistan ve Irak (Erak). Nitekim Görsel 3'te, Meşrutiyet döneminde yapılan ilk siyasi-idari bölümlerin haritası yer almaktadır.

54 Piriye, a.g.m., s. 52.

55 Hamed Nohekhkan, "Meyarate Tegsimate Keşveri der Zamane Pehlevi", *Kherdname*, 4(9), 2012, s. 115.

56 İran İçişleri Bakanlığı, *Edareye Tegsimate Keşveri: Tegsimate Keşveriye Comhuriye Eslamiye İran*, Tahran, 1992, s. 1.

İRAN-FARS MİLLİ KİMLİĞİNİN OLUŞUMU VE TÜRK SORUNU:1800-1940

Kaçar Hanedanlığı'nın çöküşü ve Pehlevi Hanedanlığı'nın iktidarı ele geçirmesiyle ülke siyaseti de kökten değişmiştir. 7 Kasım 1937 tarihine kadar Ülke İdari-Siyasi Bölümler/Teşkilatlar Kanunu çıkarılarak mahalli idareler ve hükümet teşkilatlarının (fermandarlıklar ve Bahştariler) görevleri belirlenmiştir. 9 Ocak 1938 tarihinde ise Ülke İdari-Siyasi Bölümler/Teşkilatlar Kanunu değiştirilmiştir. Bu kanunun 1. maddesi uyarınca İran, Görsel 4'te gösterildiği gibi 10 ostan (il) ve 49 şehristana (ilçe) bölünmüştür. Bu değişikliğe göre her ostan birkaç bahştan (bölge) ve her bahş da birkaç dehestandan oluşuyordu. Dehestan olarak adlandırılan bölümler ise kasaba ve köylerden oluşmaktaydı. Söz konusu kanunun 2. maddesinde ülkede ostanlar ve şehristanlar şu şekilde sıralanmıştır:⁵⁹

- Zencan, Kazvin, Save, Sultanabat (Erak), Reşt, Şahsavar (Tonekabon) şehristanlarından oluşan 1. ostan
- Kum, Kaşan, Tahran, Semnan, Sâri ve Gûrgan şehristanlarından oluşan 2. ostan
- Erdebil ve Tebriz şehristanlarından oluşan 3. ostan
- Hoy, Rızaiye (Urmiye), Mahabat, Merağe ve Bicar şehristanlarından oluşan 4. ostan
- İlam, Şahabat, Kirmanşah, Senendec, Melayir ve Hemedan şehristanlarından oluşan 5. ostan
- Hurremabat, Gûlpaygan, Ahvaz ve Hurremşehr şehristanlarından oluşan 6. Ostan
- Abade, Buşehr, Behbahan, Şiraz, Fesa ve Lar şehristanlarından oluşan 7. ostan
- Kirman, Bem, Bender Abbas, Haş ve Zabul şehristanlarından oluşan 8. ostan

⁵⁹ Hafezniya, a.g.e., s. 382-384.

- Bircend, Türbet Haydariye, Meşhet, Koçan, Bocnurd, Günabat ve Sebzevar şehrstanlarından oluşan 9. ostan
- İsfahan ve Yezd şehrstanlarından oluşan 10. ostan

Rıza Şah döneminde Azerbaycan isminin ülkenin idari-siyasi teşkilat/ bölümlerinden çıkarıldığı ve Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinin yeni Ostan yapılarına dahil edildiği görülmektedir. Rıza Şah'ın tahttan indirilmesi ve oğlu Muhammed Rıza'nın İran şahı olarak tahta geçmesiyle, tekrar ülkede siyasi ve idari bölümlerde yeni düzenlemeler yapılmaya çalışılmıştır. 1946 yılında dönemin siyasi süreçlerinden etkilenecek 3. ve 4. Ostanlar birleştirilerek Azerbaycan adında yeni bir ostan oluşturulmuştur. Ancak Muhammed Rıza Şah, siyasi istikrarı sağladıktan sonra 1951 yılında tekrar Azerbaycan Ostanı'nı Doğu ve Batı Azerbaycan olmak üzere iki oстана bölmüştür. Azerbaycan'ın bölünmesine yönelik son adım, Erdebil adında yeni bir ostanın oluşturma planıydı. 1993 yılında Doğu Azerbaycan Ostanı ikiye ayrılarak, doğu kısmı Erdebil şeklinde adlandırılmıştır. Meşrutiyet Devrimi sonrasında kurulan devlet döneminden günümüze değin süreçte her geçen gün Azerbaycan coğrafyası küçültülmüştür. Günümüzde ise Doğu ve Batı Azerbaycan olmak üzere iki ostan, Azerbaycan adını taşımaktadır.

Bütün siyasi sistemi ilgilendiren söz konusu idari ve siyasi bölümlerinin temel işlevi, muhtaç ostanlara hizmet ve imkân sağlamak, devlet egemenliği güçlendirmek ve hukukun üstünlüğünü en küçük siyasi faaliyet seviyesine kadar kolaylaştırmaktır. Ancak açıkça görüldüğü gibi söz konusu bölümler, ilk etapta etnik grupların karıştırılmasını hedefliyordu. Bunun amacı ise Fars olmayan etnik grupların asimilasyonu ve Fars kimliği temelinde yeni bir ulusun inşasıydı.

İRAN-FARS MİLLİ KİMLİĞİNİN OLUŞUMU VE TÜRK SORUNU:1800-1940

SONUÇ

Rıza Han'ın iktidara yükselişi önce bir darbeyle gerçekleşmiş ve monarşinin Kaçar Hanedanı'ndan Pehlevi Hanedanı'na geçmesiyle sonuçlanmıştır. Bu döneme egemen olan Fars kimliğine dayalı tarih yazımı, esasen İslam öncesi İran'ın büyüklüğünü ve refahını; yani Araplar ve Türklerle temas etmeden önce vurgulamanın tarihin ön plana çıkarılmasını önemse de bu çaba, birkaç yıllık bir çalışmanın ürünüydü.

Pehlevi döneminde modernizasyonun başlamasıyla birlikte Türklerin ve Arapların iki tarihi öteki unsur olarak kabul edilmesi gerçekleşmiştir. Zira Azerbaycan'ın antik dili ve Azeri teorisi de bu düşüncenin bir ürünüydü. Bu yaklaşıma göre Azerbaycanlılar, İran Aryan ırkının en eski kavimlerinden biridir ve yüzlerce yıl Türklerin istilasına maruz kaldıkları için dilleri Türkçe olmuştur. Pehlevi rejimi, zorunlu eğitimi, askerlik sistemini ve her türlü modern kurumu Azerbaycanlıları asimile etme ekseninde inşa etmiştir.

Esasen ilk kez modern İran'ın oluşumu ve sistematizasyonu, Orta Çağ'da Anadolu ve Oğuz Türkleri ile İranlılar arasında yaşanan tarihsel rekabetin bir yansımasıdır. Bu mesele Batı'nın oryantalist yaklaşımının da etkisiyle Pehlevi Hanedanlığı'na Pers İmparatorluğu'nun kurulması fikri etki etmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde de değinildiği gibi İslamiyet'in ilk yüzyıllarından Farsların direnişi sonucu ortaya çıkan ilk Kadisiyeizm zihniyeti; ana akım İslam anlayışına ve Arap ve Türk akımına karşı çıkışı göstermiştir. Zaten Safevi Hanedanlığı'ndaki mezhep değişimiyle Alevi Şiiliğinden (Kızılbaşlık) 12 İmam Şiasına geçişi de bu Farlaşmanın bir ürünüdür. Dolayısıyla modern İran denilen inşa sürecindeki hedef, İrani/Farsi köklere dayanan ulus-devlet yaratmaktır. Bu yüzden de günümüzde İran, imparatorluk politikası güden; lakin tek ulusu merkeze alan bir ulus-devlet haline gelmiştir.

KAYNAKÇA

AKBARI, Mohemmedali, *Tebarşenasi Hoviyet-e Cedid-e İrani Dorane Gacar ve Pehlevi*, Elmi ve Ferhengi Yayınları, Tahran 2006.

ASHRAF NAZARI, Ali, "Melligerayi ve Hoviyete İrani, Dorane Pehlevi Evel be Onvane Nemuneye Tehgıgı", *Hukuk ve Siyaset Araştırmaları*, 9(22), 2008.

ANDERSON, Benedict, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London-New York 1983.

AŞURİ, Daryuş, *Ma ve Modernite*, Sırat Kültürel Enstitüsü, Tahran 1998.

AVŞAR, Mahmut, "Hastare Yekparçegiye Melliye İranim", *Ayende*, 1925.

BAHARLI, Mehran, "Desture Muzeffereddin Şah'ın der Hosuse Handen ve Neveştene Zabane Torki der Medares", *Sözümüz 1*, <http://sozumuz1.blogspot.com/2015/12/blog-post.html>, (Erişim Tarihi: 12.12.2021).

BAHARLI, Mehran, "Esnade Doletiyeye Memnu Kedene Zabane Torki ve Fasi Saziye Ecbariye Kudekane Tork der Medares", *Sözümüz 1*, <http://sozumuz1.blogspot.com/2016/03/blog-post.html>, (Erişim Tarihi: 12.12.2021).

BAYATLI, Semed, "Azerbaycan şieligi (aliçilik) və fars şieligi", *Oyrenci Sesi*, oyrenci-sesi.info/yeni/wp-content/uploads/2014/09/2.pdf, 2013, (Erişim Tarihi: 12.12.2021).

BENAYI, Amin, *Sahtare Ectemai Egtesadiye Doreye Safevi*, Mola, Tahran 2001.

BİGDELİ, Reza, "Peyvende Şergşenasi ve Estemar de Ketabe Tarihe İran-e Malcolm", *CGIE*, <https://www.cgie.org.ir/fa/news/129202>, (Erişim Tarihi: 12.12.2021).

CASTELLS, Manuel, *The Internet Galaxy: Reflections on the Internet, Business and Society*, Oxford University Press, Oxford 2001.

İRAN-FARS MİLLİ KİMLİĞİNİN OLUŞUMU VE TÜRK SORUNU:1800-1940

DEL ASHOOB, Hadi-Azer Jaliliyan “Megame Vezaret der Doreye; ah’ye; ah Abbase Evvel”, *Tarih Araştırmaları*, 19(68), 2018

DİLMEGANİ, Ferşid vd., “Zerurethaye Siyaset gozariye Hoviyyete Melli az Dide Roşenfekrane İrani (1941-1953)”, *Feslnameye Siyaset*, 2(12), 2016.

GELLNER, Ernest, *Melliyet (Milliyetçilik)*, Neşr-i Merkez, Tahran 2010.

GOODARZİ, Hossein, *Tekvine Cameeşenahtiyeye Hoviyyete Melli der İran*, Temeddone İran’ı Yayınları, Tahran 2008.

HAJİANİ Ebrahim, “Sociology of Iranian Identity”, *Strategic Research Institute*, Tehran 2009.

HUTCHINSON, John, “Moral Innovators and the Politics of Regeneration: the Distinctive Role of Cultural Nationalists in Nation-Building”, *International Journal of Comparative Sociology*, 1-2, 1992.

KARİMİ, Alireza, “Vezaret der Doreye Safevi”, *İslami Hükümet*, 15, 2000.

KATOZİYAN, Muhammed Ali, *Egtesade Siyasiye İran*, Neşr-i Merkez, Tahran 2002.

KEŞVERİ, Edareye Tegsimate, *Tegsimate Keşveriye Comhuriye Eslamiye İran*, İçişleri Bakanlığı, Tahran 1992.

KİYANİ, Mustafa, “Birinci Pehlevi Mimarisine Antikçiliğin Etkileri”, *Çağdaş Tarih*, 32, 2004.

KOCH, Dana, *Meniye Ferheng der Olume Ectemai*, Suruş Yayınları, Tahran 2003.

KOSARİ, Masud- Fuad Habibi, “Bazhanı ve Nagd-e Revayethaye Hoviyet-e Melli dar İran”, *Pajuheşnameye Ulume İnsani ve İctimai*, 34, 2009.

LEŞKERİ, Muhammed, “Temine Edalet ve Emkane Estefadeye Berabere Efrade Camee az Forsetha ber Asase Behbude Tozie Deramed”, *Rahbord*, 25, 2011.

BÖLGESEL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

MELEKİ, Ghavam Rashidi-Mehdi Muhammed Hamidreza, "Revendhaye Mohacerete Daheli ve Oleviyethaye Siyasete Cemiyetiye İran", *Siyasal Bilimler Uzmanlık Dergisi*, 14(42), 2018.

MOMTEHEN, Hoseseinali, *Nehzete Şuubiyye: Conbeşe Melliye İraniyan der berabere Helafete Omevi ve Abbasi*, Elmi ve Ferhengi Yayınları, Tahran 1975.

MOMTEHEN, Hoseseinali, "Nehzete Şuubiyye ve Netayece Siyasi ve Ectemaiye An", *Mecelleye Berresihaye Tarihi*, 9(5), 1975, s. 65-112.

NEFİSİ, Said, "Azin Pes Heme Bayed Keşvere Ma ra be Name İran Beşnasend", *İttılaat Gazetesi*, 31 Aralık 1934.

NOHEHKHAN, Hamed, "Meyarate Tegsimate Keşveri der Zamane Pehlevi", *Kherdname*, 4(9), 2012.

ÖZKIRIMLI, Umut, *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış, Temeddone İran'ı Yayınları*, Tahran 2004.

PERÇİZADEH, Riza, *Seyri der Goftemane Nasiyonalizm Aryayi der İran*, Tehran 2012.

RESULİ, Hüseyin vd., "Siyasethaye Zebani Pehleviha der Kordestan ve Tekide Anha ber Medares ve Netayece An", *Kültürel Çalışmalar*, 8(30), 2016.

ROSTAMİ, Masood-Zibakalam, Sadegh, "Geyriyetsazi ve Berresiye İdeolojiye Bastangeraiye İrani", *İslam Dünyası Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 8(3), 2019.

SAİD, Edward, *Şerkiyatçılık*, Amirkebir Yayınları, Tahran 2007.

SAİT, Nefisi, *Tarihe Moasere İran*, Foroghi, Tahran 1976.

SEYİT Ziyaddin, *Sadrüleşrafi, Hoviyete Melliye İraniyan ve Gunaguniye Gomi*, Endişe-i No Yayınları, Tahran 2007.

İRAN-FARS MİLLİ KİMLİĞİNİN OLUŞUMU VE TÜRK SORUNU:1800-1940

STRUCTURED ABSTRACT

The Safavids were defeated in the Battle of Chaldiran because of insufficiency in military power. Despite the opposition of Tahmasb, in the later periods the task of equipping the army was given to Sharli brothers. However, equipping the Safavid army meant a great opportunity for the Westerners. At this time, one of his Sharli brothers was appointed to the head of the army. The main purpose of these relations of the Westerners with the Safavids was to oppose the Ottoman Empire and direct them to the East rather than the West by keeping the Ottomans busy on the Eastern borders. This rivalry and dilemma between the Ottoman and Safavid Turks became more serious, fueled by western political and warlord advisers.

In the last years of the Ottoman Empire, Turkish nationalism was spreading against Tsarist Russia in the Caucasus and Crimea, as well as in the Ottoman and Iranian geography. In this period when the empire was in its last moments, this new ideology was a small hope for the Ottomans, who had an Islamist mentality, despite their defeats in the Balkans and the Western fronts. The Turks in Iran and Southern Azerbaijan to one side of this triangle, we could witness the establishment of Turan in a way. Thus, the Turks would have provided unity from Central Asia to the Caucasus and Iran, and from Anatolia to the borders of Europe. The unity of Turks was a serious warning for the Western movements. One of the aims of this research is how the Western orientalists will instill the "Iranian" and "Iranianism thought" to Turks in Iran. In addition, at the same time, the racist discourses have become stronger in Europe.

Ottomanism and Safavidism mentality (early 20th and late 19th century) was adopted by the Turks of both sides and became a victorious mentality. During this time, there was an ambiguous situation in which neither war nor peace prevailed between them. The rising Turkish

nationalism had the capacity to put an end to this historical and ideological conflict. It even could turn this conflict into possible cooperation. This was dangerous for Westerners and could be against their interests.

In the last years of the First World War, despite the defeats of the Ottomans on the Western front, the formation of a state, based on Turkish nationalism in the northern part of Azerbaijan. This state did not last long due to the Bolshevik revolution, and it revealed that the idea of Turkish nationalism was alive in the region.

In the last years of the Ottoman Empire, Turkish nationalism was spreading against Tsarist Russia in the Caucasus and Crimea, as well as in the Ottoman and Iranian geography. When the empire was in its last moments, the new ideology was a small hope for the Ottomans, that had an Islamist mentality. The Turks in Iran in one side of this triangle were in the way of the establishment of Turan. Turks would have unity from Central Asia to the Caucasus and Iran, and from Anatolia to the borders of Europe. The unity of Turks was a serious warning for the Westerns. One of the aims of this research is how the Western orientalist instill the "Iranian" and "Iranianism thought" to Turks in Iran. At the same time, the racist discourses have become stronger in Europe.

Ottomanism and Safavidism mentality (early 20th century and late 19th century) was adopted by the Turks of both sides and became a victorious mentality. During this time, there was an ambiguous situation in which neither war nor peace prevailed between the two sides. The rising Turkish nationalism had the capacity to put an end to this historical and ideological conflict. He could even turn this contentious situation into possible cooperation. This was dangerous for Westerners and could be against their interests.

İRAN-FARS MİLLİ KİMLİĞİNİN OLUŞUMU VE TÜRK SORUNU:1800-1940

In the last years of the First World War, despite the defeats of the Ottomans, especially on the Western front, the formation of a state based on Turkish nationalism in the northern part of Azerbaijan. This state did not last long due to the Bolshevik revolution, it clearly revealed that the idea of Turkish nationalism was alive in the region.

Considering what happened in this process, a modern Turkish state had to be formed in Iran as a result of the rule of the Turks for a thousand-year in Iranian geography. As a result of nearly a hundred years of work, the Aryan race and its ancient past (Archaism) have formed an aggressive nationalism against Arabs and Turks. This mentality, against the Turks and their thousand-year history of sovereignty, does not seem natural. With the Riza Khan coup, a modern state emerged. In this established state, talking about being Turkish and being Turkish was perceived as a kind of crime. Because of this policy, the Turks in Iran started to act as if they were never Turks but Azeris. As a result of the Mongols and Turks' attacks on Iran, the indigenous Azeris originally came from Parsi and Ari ancestry and later became Turkic. The duty and policy of the modern state was to transform the Azeris back into their original race, the Aryans, and to Persianize them with the newly structured institutions such as education. This article examines the formation of the modern Persian-Iranian identity and the place of Turks in this process. In this framework, as a process, the origin of the establishment of modern Iran has been handled as an obstacle to formations based on Turkish nationalism.

In order to investigate this process in detail, three variables are discussed. The first variable is crusader/orientalists, who played the main role in the background of this work. Secondly, Turkish intellectuals and statisticians in the Qajar empire were the main power and state owners. The problems of the Ottoman and Safavid states, which both are the Oghuz tribes, were examined with a Chaldiran mentality. Finally, the victory of the Persian identity in the creation of modern Iranians.